

שער רביעי: צמיחת המושבות - תרמ"ב-תרמ"ח

הקדמה

במלוא עוזה ובצורה ציבורית רחבה נדונה סוגיית השמיטה לקראת שנת השמיטה תרמ"ט (1888-1889) ובמהלכה. כפי שנראה להלן, מצב ההתיישבות החקלאית היהודית ערב שמיטת תרמ"ט היה שונה לחלוטין מזה שהיה בשמיטה הקודמת לה. בארץ ישראל היו קיימות אז כבר שמונה מושבות יהודיות שתושביהן עסקו בעיקר בחקלאות ומנו כאלפיים נפש, כשמושבה נוספת הייתה בתהליכי הקמה. מדובר היה אפוא בשאלה מעשית לאין ערוך, והיא עוררה פולמוס נרחב. להבנת הנושא ומורכבותו יש לעמוד תחילה על שלבי התפתחותן של המושבות בין שמיטת תרמ"ב לשמיטת תרמ"ט, מצוקותיהן הכלכליות והחברתיות, הגורמים שליוו את התפתחותן, אופיין הדתי, ויחסיהן עם ההתיישבות העירונית בארץ. שער זה יוקדש תחילה לעיסוק נרחב בנושאים אלו, שלאחריו יידון בהרחבה פולמוס השמיטה, קודם שנת תרמ"ט ובמהלכה.

פרק שביעי: ראשיתן של המושבות החדשות והתפתחותן

ברבע האחרון של המאה ה-19 נוסדו במזרח אירופה עשרות אגודות להתיישבות חקלאית בארץ ישראל. הנסיבות העיקריות לכך היו המצב הכלכלי והאישי הקשה במזרח אירופה, ההתעוררות הלאומית באירופה, והשינויים הכלכליים, המשפטיים והביטחוניים שהתרחשו בארץ. כאמור הדוחפים לעלייה לארץ נמנו על ציבורים שונים והונעו ממגמות שונות, ולעתים סותרות. המאורעות בשנים תרמ"א-תרמ"ב (1881-1882) הגבירו את פעילותן של האגודות הקיימות והאיצו את הקמתן של אגודות חדשות. שליחים יחידים וחבורות קטנות מטעם אגודות אלו, שלא עבדו בתיאום אחת עם השנייה, החלו להגיע לארץ כדי לקנות אדמות להתיישבות. הן סיירו בארץ ונועצו עם גורמים שונים, ובהם מייסדי המושבות גיא אוני ופתח תקוה. בכ"ח באדר תרמ"ב (19.3.1882) אף הוקם ביפו 'ועד חלוצי יסוד המעלה' ביוזמת זלמן דוד לבונטין, שהגיע לארץ מרוסיה כשליחן של שתי אגודות מקרמצי'וג ומחרקוב, במטרה להדריך אגודות המבקשות להתיישב בכל הנוגע לרכישת קרקע ובנייה. אלא שבפועל רוב התוכניות נקטעו באיבן ומעטות הבשילו לכלל מעשה. הוועד שהקים לבונטין הצליח להביא להקמה התחלתית של המושבה ראשון לציון בט"ו באב תרמ"ב (31.7.1882). במקביל נרכשו בח' באב תרמ"ב (24.7.1882), על ידי שליחי אגודת חובבי ציון כמוינשט שברומניה, רוב אדמות גיא אוני ליד צפת, לצורך הקמת המושבה ראש פנה. בי"ז בתשרי תרמ"ג (10.10.82) נרכשו אדמות הכפר זמרי'ן על ידי שליחי הוועד המרכזי של אגודות חובבי ציון ברומניה, שישב בעיר גאלאץ, לצורך הקמת מושבה (לימים זכרון יעקב). במהלך שנת תרמ"ג השתתפה אגודה מביאליסטוק

בחידושה של המושבה פתח תקוה, ואגודה ממזריטש הקימה את המושבה יסוד המעלה, בשלהי שנת 1883 (תרמ"ד), על אדמת 'מי מרום'. כל המושבות הללו נתקלו בקשיים עצומים זמן קצר לאחר הקמתן.¹

תוכניות ההתיישבות וראשית צעדיהן

ראשי האגודות המיישבות ניסו לאמוד את ההוצאות הכרוכות בהקמת התיישבות חקלאית. לצורך ההתיישבות הוכנו תחשיבים שכללו הערכות של ההוצאות הנדרשות, שעיקרן:

- א. מחיר הקרקע.
- ב. תשלומי מסים.
- ג. מחירי בהמות, זרעים וכלי עבודה.
- ד. עלות בניית מבנים לאדם ולבהמות.
- ה. עלות מחייה לשנה הראשונה עד היבול.

תחשיבים שונים שנעשו דיברו על הון בסיסי של 3,000-6,000 פרנק למשפחה, שיספיק למבנים, מזון, זרעים ומשק חי, והתבססו ככל הנראה על ההנחה שהיבול יגיע ל-5-6 שערים בממוצע, דבר שיאפשר רווח ברוטו של כ-600-700 פרנק ויותר לשנה מהיבול, ויספיק למחיה מן היבול וממשק החי.² לאור החישובים שנעשו הניחו אפוא

1. כץ, היזמה הפרטית, עמ' 13-15; אהרנסון, הבארון, עמ' 3; לסקוב, המושבות, עמ' 368-392; בן-ארצי, המושבה העברית, עמ' 16-20.
2. יבנאלי, הציונות, ב, עמ' לו-לוז. כך למשל עיבד ז"ד לבונטין תחשיב מסודר ומפורט, לאחר שסייר בארץ וחקר לעומק את העלויות הכרוכות בהתיישבות בה (כתבים), 41. פורסם ב'השחר' בשנת תרמ"ג (1883), כדלהלן:

עלויות כלליות בפרנקים	
קרקע	בין 2-15 לדונם תלוי במיקומה
בהמות	עז 10, כבש 18, חמור 60, שור או פרה 120, סוס 180, פרד 200, גמל 300
מס הקרקע (ורקו)	0.8% משווי הקרקע
מס היבול (עושר)	10% מהיבול

←

הגורמים המיישבים, שבשנה הראשונה תמומן ההתיישבות מבחון ולמן השנה השנייה לעלייתם על הקרקע, החל מן היבול הראשון, יוכלו המתישבים להתקיים מיגיע כפיהם.³ אלא שלמעשה התברר שהתכנון לא תאם את המציאות, וכל אחת מן המושבות הללו נתקלה בקשיים עצומים שאיימו על קיומה.

אחד הגורמים לכך היה שחלק מן העולים חסר הון בסיסי, דבר שהכביד על כלל המתישבים. אך גם כאשר היה בידי המתישבים ההון שהיה אמור לממן את הקמת היישובים, התברר שההוצאות בפועל היו לאין ערוך גדולות מן המתוכנן.

הסיבות העיקריות לכך היו:

א. סוגיית הקרקעות

יכולתם של יהודים אירופים לקנות אדמות בארץ התאפשרה כאמור כתוצאה מאישור החוק שאִפשר לבעלי נתינות זרה לרכוש קרקעות אלא שהיה קושי לקנות אדמות מידי הכפריים. חלקם לא היה מעוניין במכירת האדמות והשותפות של גורמים שונים באדמות הכפרים הקשתה על מכירתם. כתוצאה מן החוק שדרש רישום של בעלי הקרקע בטאבו רוכזו אדמות מדינה (אדמות 'מירי') רבות בידי קבוצה מצומצמת של בעלי הון שהשקיעו בנכסים אלו לצורך עשיית רווחים. בעלים חדשים אלו היוו את המקור העיקרי לקניית אדמות בידי יהודים. 87.4% מן האדמות שנרכשו בידי יהודים עד מלחמת העולם הראשונה ניקנו מבעלי הון ומסוחרי קרקעות. מגבלה זו יחד עם השאיפה להתיישב בקרבת ערים בהן התגוררה אוכלוסייה יהודית, כמו גם הון מוגבל שהיה בידי הרוכשים, צמצמו את היצע האדמות והכריחו את הקונים להתפשר הן על מחיר הקרקעות והן על טיבן וגודלן.⁴

עלות מפורטת למשפחה ממוצעת בפרנקים	
400	קניית 80 דונם
840	3 שוורים, סוס, 2 פרות וחמור
40	מקצרה שתיקנה במשותף על-ידי 20 משפחות - עלות למשפחה
40	כלי דישה ומחרשה
80	עגלה ומריצה
1,000	בית ורפת
100	זרעים
700	מחייה לשנה הראשונה
3,200 פרנק	סך הכל

3. אהרנסון, הבארון, עמ' 5-8.

4. נוקד, השפעת החוק, עמ' 242, 246, 248-249.

בעיה נוספת הייתה סוגיית הרישום בטאבו ומגבלותיה. בחוק נקבע שלאדם שאין ברשותו שטר רישום על הקרקע (קושאן) אין כל זכויות בקרקע. את זכות השימוש בקרקע ניתן היה להעביר בירושה או למוכרה, אולם כל העברת זכויות בקרקע חייבה את הסכמת המדינה. הרישום בטאבו היה הליך מורכב שהצריך לרוב שכירת שירותיו של בעל ידע וניסיון, ששלט בערבית ובתורכית. העדרם של אלו או נפילה לידיהם של סרסורים לא הגונים סיבכו פעמים רבות את הליך הקנייה. מעבר לכך הקשו גורמי ממשל שונים על בעלי נתינות זרה בכלל ועל יהודים בפרט את קניית האדמות. העלייה הגוברת של יהודים לארץ נתקלה בחשדנות שמא היא תגביר את כוחן של המעצמות הזרות בארץ, ואף תביא לגיבוש אוכלוסייה אוטונומית בארץ. חששות אלו הקשיחו את עמדת השלטונות וגורמי ממשל שונים הערימו קשיים רבים על רישום הקרקעות.

זכות השימוש בקרקעות 'מירי' הקנתה זכות לעיבוד הקרקע בתנאי שלא ישתנה אופייה של הקרקע. בשל כך הוקנתה לקונה הקרקע באופן מידי הזכות לזריעת תבואות וכן הזכות לאכילת היבולים ופירות העצים הקיימים בשטח ובלבד שישולם המס הנדרש. אולם המדינה שמרה לעצמה את השליטה בזכויות כל השימושים האחרים בקרקע. בנייה על קרקע 'מירי' למגורים או לצרכי חקלאות, נטיעת עצים כמו כרם או פרדס, כריית באר או שימוש בעפר לצורך תעשיית לבנים ורעפים חייבו קבלת רישיון מהמדינה, והמדינה הייתה רשאית להרוס כל מבנה שהוקם ללא רשות על אדמות אלו.⁵ מציאות זו נוצלה בידי גורמי ממשל עוינים והקשתה על מתן אישורי בנייה והתפתחות המושבות.

סוגייה נוספת נגעה ליחסים עם הפלאחים. לעתים קרובות נרכשה קרקע שאריסים עיבדו אותה ולפעמים אף התגוררו עליה. במקרים מסוימים היו האריסים הבעלים הקודמים של הקרקע, והם המשיכו לראותה כאדמתם אף שמבחינה משפטית הייתה לרוכשים זכות קניינית בקרקע. גם המציאות המקובלת, לפיה הרישום בטאבו לא התבסס על מדידות מדויקות אלא תיאר גבולות וציין עצמים בולטים כנקודות סימון של השטח, הוביל לסכסוכי גבול.

מכלול הקשיים הללו פגע ביכולת קניית קרקע מספקת, ביכולת ההתיישבות, וביכולת עיבוד הקרקע. קשיים אלו תרמו לסכסוכי שכנים עם הפלאחים והצריכו הוצאת כספים מרובים על שתדלנות, משפטים ותשלומי שוחד.⁶

5. כל בנייה על אדמת 'מירי' דרשה אישור ממושל המחוז ואם מדובר היה ביישוב חדש, נדרש אישור מהשער העליון בקושטא (נוקד, שם, עמ' 205).

6. נוקד, שם, עמ' 52, 81-84.

ב. הגבלת העלייה

בעקבות גל ההגירה הגדול הטילו השלטונות התורכיים, באמצע שנת תרמ"ב (28.4.1882), איסור על יהודי רוסיה, רומניה, בסרביה ובולגריה לעלות לארץ ולשהות בה יותר משלושים יום. איסור זה אף הוחמר באמצע שנת תרמ"ד (8.4.1884). נאסר על בעלי עסקים יהודים לבקר בארץ והותרה עליית עולי רגל ל-30 יום בלבד. האיסור בוטל רק בראשית שנת תרמ"ט (15.10.1888) (נקבע אז שהעלייה תיאסר רק לעולים בהמון). האיסור השפיע מאד לרעה ועיכב מאד את פעילות האגודות המיישבות.⁷

ג. עלות תשתיות, מבנים ומוסדות

המושבות שהיו בתהליך הקמה התחלתי הצריכו משאבים רבים שלא תמיד נצפו. עצם העיסוק בבניית בתים וביצירת תשתיות הקשו על עיסוק מקביל בחקלאות. כמו-כן תחשיבים שונים שנעשו לא תמיד היו ריאליים. כך למשל ההערכה שנתן ז"ד לבונטין של עלות בית ורפת בסך 1,000 פרנק, הספיקה אולי למבנים ארעיים ודלים מעץ,⁸ או לבתים מלבני-טין בשיטה הערבית, ללא רצפה וחלונות. אולם מבנים אלו לא תאמו את הנורמה שהורגלו אליה העולים. עלות מינימאלית של בית סביר עמדה על 2,000-3,000 פרנק, וזאת מבלי לקחת בחשבון הוצאות על כלי בית שונים.⁹ מעבר לכך התברר שפעולות תשתית שנצרכו ברבות מן המושבות, כמו חפירת בארות והשלמת מערכת אספקת המים, דרשו גם כספים רבים הרבה מעבר למתוכנן ועלותן עמדה על אלפי פרנקים לכל מושבה. נדרשו גם סכומים ניכרים להתקנת שירותים ציבוריים בסיסיים, כמו מוסדות חינוך ורפואה וכן להוצאות על שמירה, שירותים שנעדרו ברובם מן הכפר הערבי ולא נלקחו בחשבון.¹⁰

ד. כישלונות חקלאיים

כל המושבות ניסו לבסס את עיקר כלכלתן על גידולי השדה. משק הפלחה היה המשק החקלאי המקובל בארץ. הוא גם תאם את השאיפה "להוציא לחם מן הארץ", כמתואר בתנ"ך ואת המקובל בארצות מוצאם של רוב העולים, שבאו מרוסיה ומרומניה, בהן גידולו

7. כץ, היזמה הפרטית, עמ' 15; לסקוב, המושבות, עמ' 359; נוקד, שם, עמ' 36-38.
8. השוו לדברי ריי"מ פינס במכתב לד"ר פינסקר מ"ב שבט תרמ"ח (25.1.1888), בנוגע להצעה לבנות בגדרה בתי עץ: "בתי עץ בכל צרכיהם גם כן יעלו לנו למחיר 1000 פר' [נק] כל בית וגם יתר' (כתבים, 1154).
9. סקלי, אורח החיים, עמ' 123-125. והשוו לדברי מיכאל ארלנגר, ש-16 הבתים שבנה הברון בראשון לציון עלו 2,000 פרנק כל אחד (עברי אנכי, כ"ד בכסלו תרמ"ה (12.12.1884), עמ' עו). מ"ד שו"ב ציין בשנת תר"ן (1890), שעלות בית היא בין 1,000-1,500 רובל [2500-3750 פרנק] (הצפירה, ג' באב תר"ן (20.7.1890), עמ' 636) ויתכן שכלל גם בניית רפת.
10. יבנאלי, ספר הציונות, ב, עמ' לו; אהרנסון, הבארון, עמ' 7-8.

בעיקר גידולי שדה. השקעה במטעים גם דרשה הון בסיסי רב יותר ושנים של צפייה ליכול, בעוד תנובת השדה ניתנה כבר בשנת הזריעה. גידולי השדה גם תאמו מבנה התיישבותי קהילתי בעוד שגידול מטעים תאם יותר אופי של בעלי אחוזות בודדים, שגייסו פועלים רבים בעתות צורך של קטיפה וכדומה.¹¹ המייסדים קיוו להשיג איכות מרבית של היבולים מתוך התבוננות הן בנעשה במשק הפלאחי, הן אצל הטמפלרים והן בארצות מוצאם, אולם מהר מאד התברר שיש קושי בהתבססות על גידולי השדה. חלק גדול מהאדמות שניקנו לצורך הקמת המושבות היו אדמות לא מעובדות אשר נמכרו משום איכותן הירודה. היו אלה אדמות חול, אדמות גיר כבדות ועתירות סיד, קרקעות הרריות-סלעיות או אדמות ביצה מוכות מלריה. רבות מהן היו אדמות זיבורית שלא התאימו לגידול תבואות. נוסף לכך היו רוב האיכרים במושבות הראשונות חסרי ניסיון קודם בחקלאות ובדרך כלל גם חסרי ניסיון בעבודת כפיים. פעמים רבות גם חסרו המתישבים כוח אדם מספיק.¹² לעתים נקטו האיכרים ומדריכיהם פעולות שנראו מודרניות אך בפועל התבררו כטעות או כטעונות תיקון.¹³

ה. יבול מוגבל וצרכים נדרשים

אחת הבעיות המרכזיות הייתה שגודלן של הנחלות שניקנו לא הספיק לקיום האיכרים. ההנחה הראשונה הייתה שכ-80-100 דונם לעבודת פלחה וכמה בהמות עבודה יספיקו למשפחת איכר, כשבתוצרת החקלאית ייעשה שימוש ישיר כמזון לאדם ולבעלי החיים, ומכירת התוצרת החקלאית העודפת תממן את שאר צרכי הקיום. אולם התברר שמכסת

11. כ"ץ, התלם הראשון.

12. כדי להתקיים מפלחה ברמה התואמת יוצאי אירופה, דרושים היו לפחות שני גברים חזקים ותוספת של נשים וילדים לעבודות עזר (אביצור, החקלאות, עמ' 227).

13. כך למשל גידלו האיכרים את הגידולים הנהוגים במשק הפלאח במחזור הזרעים הדו-שנתי שלו, כשתבואות הקיץ משמשות בעיקר כ'כראב' להכשרת תבואות החורף, אך רבים מהם (כבר מראשית פתח תקוה ואחר כך גם במושבות הברון) השתמשו במחרשת ברזל אירופית כבדה שהפכה את האדמה, במקום במחרשת העץ הקלה של הפלאח שעיבדה רק את השכבה העליונה של האדמה, מתוך מחשבה שפעולתה תגדיל את תפוקת היבולים. בפועל התברר שלא רק שהשימוש במחרשה האירופית גרם לייבוש הקרקע, דבר שהזיק לגידולי הקיץ, אלא שהשימוש בה חייב הזדקקות לזוג סוסים, שעלות אחזקתם לשנה יכולה הייתה לקיים משפחת איכרים במשך שנה. במציאות של פחות ממאתיים דונם לעיבוד, ומבלי שנמצאה תעסוקה מכניסה נוספת מן הסוסים במשך השנה, לא הייתה הצדקה כלכלית להחזקת שני סוסים. באמצע שנות ה-80 ימציא חקלאי צעיר מראשון לציון, יצחק ליב טופורובסקי, מחרשה שדמתה למחרשה הערבית אך הייתה עשויה כולה מברזל. מחרשה זו הייתה עמידה יותר מן המחרשה הערבית ומאידך קטנה וקלה יותר מן המחרשה האירופית וחסכונית יותר כיון שהצריכה שימוש בסוס אחד בלבד. אולם לא בכל מקום יושם השימוש בה (הוא נהג בתחילה בעיקר בכרמים), והשימוש במחרשות אירופיות המשיך להיות נפוץ ויקר (אביצור, שם, עמ' 232-233, 237).

קרקע זו יכולה הייתה לכלכל בקושי את הפלאחים "המסתפקים בדירתם, בהלבשתם, בהנעלתם, במאכלם ובמשתם במעוטה שבמעוטה"¹⁴. לעומת זאת לא ניתן היה להסתפק בחלקת אדמה כזו כדי לכלכל משפחה ברמה אירופית בסיסית,¹⁵ בוודאי אם האדמה לא זובלה ובפרט כשהייתה אדמת זיבורית.¹⁶

ההערכה היא שהוצאותיה של משפחה בת 4-5 נפשות עמדו בממוצע על כ-80-100 פרנק לחודש (כ-1,000-1,200 פרנק לשנה), וזאת אם חלק מן המזון סופק מן המשק העצמי של המשפחה. סכום זה הספיק (בצמצום) להשלמת המזון¹⁷ וכן לביגוד ולתשלומים נוספים.¹⁸ לעומת זאת עמדו ההכנסות מגידולי השדה על כ-8 פרנק לדונם

14. הרשברג, משפט הישוב, עמ' 111.

15. ההוצאות העיקריות היו עבור: מגורים, נפט וגז למאור, כלי בית, מזון ושתייה, ביגוד, כלי עבודה, בעלי חיים, חינוך, בריאות (רופא ותרופות), מסים ותשלומי ציבור (שמירה ומוסדות ציבור). הוצאות נוספות היו עבור: נסיעות, שמחות, 'מותרות' (כלי נגינה, ספרים, ביגוד נוסף). ראו סקלי, אורח החיים, עמ' 121-132.

16. אהרנסון, הבארון, עמ' 226-227; פוחצ'בסקי, מהתם להכא, עמ' 13.

17. סל מזון מלא כלל מרכיבים רבים, שעיקרם: קמח חיטה / לחם, אורז, תפוחי אדמה, ירקות, ביצים, חלב, שמן, בשר עוף, בשר בקר או צאן, דגים, סוכר, פירות, קפה (ראו אלרואי, אימיגרנטים, עמ' 185), אולם סל המזון בפועל היה תלוי ביכולותיה הכלכליות של המשפחה כמו גם במשק החקלאי ובמשק החי שעמדו לרשותה. במושבות שהתבססו על פלחה הופרש חלק מהגידולים (חיטה, עדשים, חימצה, שעורה, תירס, שבלת שועל ועוד) לצרכי המזון השנתיים של האדם ושל בעלי החיים. אפיית הלחם נעשתה בתנורים ברמות שונות, חלקם ברמה הפלאחית. במושבות מבוססות היה אופה. בחלק מהמקומות הוקמה תחנת קמח. בשל העדר בתנאי שימור, היה המזון היום-יומי מבוסס על חיטה וקטניות וירקות שגודלו במקום (ארוחת בוקר קלאסית כללה לחם מתובל בשמן זול ולעתים בשמן זית. לארוחת צהרים נהגו לבשל מרק מקטניות. מידת סמיכותו הייתה תלויה במצב הכלכלי של המשפחה). האפשרות לגוון את המזון בחלב, בביצים, בירקות ובפירות, הייתה תלויה בעיקרה במשק שעמד לרשות המשפחה. בשר היה יקר ולא הייתה אפשרות לשימורו והוא נאכל בעיקר בשבתות ובחגים. אכילת בשר הייתה תלויה גם בזמינות שוחט, שהיה בנמצא בעיקר ביישובים גדולים. פרמטר נוסף היה זמינות מצרכי המזון, האם הייתה מכולת במקום או שהיה צורך להביא את האספקה ממרחק. פרמטר נוסף שהשפיע על הכלכלה היה זמינות המים לשתייה, ואפשרות השקיית בעלי החיים והיבולים (סקלי, אורח החיים, עמ' 44-82).

18. סקלי, שם, עמ' 133. מ"ד שו"ב ציין, בשנת תר"ן (1890), שלמשפחה בת 5-6 נפשות די ב-60-70 פרנק לחודש (הצפירה, ג' באב תר"ן (20.7.1890), עמ' 636). יהושע אייזנשטדט ציין בשנת תרנ"א (1891), ש"הוצאת משפחה, באופן נאה, כשהיא בעלת חמש נפשות, עולה למאה פראנק לחודש" (ברזילי, המושבות, עמ' 9). ובשנת תרנ"ח (1898) הוא ציין שההוצאות למשפחה בראשון לציון נעות ככלל בין 120-100 פרנק (ברזילי, השקפה על הישוב, עמ' 322). עקיבא י' אטינגר ציין שהוצאות המזון במושבות בשנת 1902 היו בממוצע 164 פרנק לשנה לנפש (13.66 פרנק לחודש), והוצאות הקיום בכלל היו בממוצע 293 פרנק לשנה לנפש (24.4 פרנק לחודש). לדבריו רמת החיים של האיכרים בארץ הייתה קרובה לזו של איכרים בגרמניה ובצרפת, נמוכה מזו של החוואי האמריקאי וגבוהה מזו של האיכר הרוסי (אטינגר, עמ' 32). ומנשה מאירוביץ ציין בשנת תרס"ה (1905) שההוצאה הממוצעת לנפש היא 17.5 פרנק לחודש (מאירוביץ, חבלי תחיה, עמ' 47).

ברוטו, וכ-4-5 פרנק לדונם הכנסה נטו. הכנסות משקי התבואות המצויים עמדו על 350-850 פרנק לשנה, בהתאם לגודל החלקות המעובדות, ובדרך-כלל סביב 630 פרנק לשנה.¹⁹

מכסות הקרקע שעמדו לרשות המתיישבים, ובפרט כשלא זוכלו, לא יכלו אפוא לספק את הוצאותיהם. כפי שציין מנשה מאירוביץ מראשון לציון, בשלהי שנת תרמ"ה (1885):

עובדה ידועה היא, שלפי החלקות הקיימות בכל המושבות, אין המתיישבים יכולים לצפות מהן ליותר מלחם צר ומספוא לבהמות גם כשהאדמה משובחת. אם אדמתו של המתיישב תניב חיטה יהיה לו לחם לשנה. אם תניב שעורה יהיה לו מספוא לשנה. מזריעת הקיץ, לכשתצליח, אפשר שישארו כ-50 רובל בסך הכול. זאת ועוד: המתיישב אינו יכול לקוות לקבץ סכום כלשהו למקרה מחלה, לחינוך הילדים, להנעלה, להלבשה ולמקרים מיוחדים, שלא לדבר על חסכון.²⁰

תחשיבים שונים ומפורטים שנעשו במהלך שנות ה-80 וה-90 העלו שמשפחה לא תוכל להתבסס על פלחה אם לא יהיו ברשותה 300 דונם לפחות.²¹ למעשה, בהעדר גידול משמעותי של בעלי חיים היה צורך לקנות את הזבל עבור השדות בכפרים הערביים, והללו העלו את מחירו מדי שנה,²² כך שבפועל גם שיעור של 300 דונם פלחה לא היה מספיק ללא שילוב משק חי וכנראה גם מטעים, כפי שציין בשנת תרס"א (1901) אברהם שמואל הרשברג:

כבר נמנו וגמרו כי לפרנסת משפחה אחת מעבודת שדות זרע בא"י, צריך שלש מאות דולם לזריעה, חמשים למרעה, וגם אז אינה בטוחה בפרנסתה, אם לא תכין לה שלשים דולם מטעים לפרנסתה.²³

מכלול הקשיים הנזכרים, שנלוו להם סכסוכים פנימיים והעדר מנהיגות מקומית חזקה, הביאו את המושבות למצוקה אדירה מראשיתן וגרמו לכך שהמושבות היו תלויות גם שנים לאחר הקמתן בשני גופים עיקריים שתמכו בהן הן מבחינה כלכלית והן מבחינה ניהולית.

19. אהרנסון, המושבות, עמ' 354, וראו במקורות שציין שם, הע' 145.

20. מאירוביץ אל ד"ר פינסקר, מכתב ברוסית, מיום ג' באלול תרמ"ה (14.8.1885) (כתבים, 655).

21. ראו להלן בשער שישי, החישובים בנוגע לפתח תקוה, גדרה ועקרון. וראו סקלי, אורח החיים, עמ' 86, ובמקורות שציינה בהע' 7.

22. ראו סקלי, שם, עמ' 93 ובהע' 46.

23. הרשברג, משפט הישוב, עמ' 97. הוא העריך שם את ההוצאות הראשוניות לביסוסה של משפחה אחת במשק מעורב שכזה, על שטח של 400 דונם, כולל מחיר האדמה, מבנים, בהמות וציוד בסכום שבין 16,700 ל-20,000 פרנק.

אגודת חובבי ציון

הגוף הראשון היה 'אגודת חובבי ציון', שמרכזה היה ברוסיה. הפרעות ברוסיה עוררו יוזמות ישנות וחדשות ליישוב הארץ והובילו לכינון אגודות מקומיות שעודדו לעלייה ולהתיישבות בארץ ישראל. אחד הפעילים הראשיים והבולטים בפעילות זו היה הרב שמואל מוהליבר (תקע"ז-תרנ"ח, 1817-1898), יליד ליטא וחינוך ישיבת וולוז'ין, ששימש ברבנות בקהילות בפולין ובליטא ובפרט בראדום ואחר כך בביאליסטוק. הרב מוהליבר היה אדם אמיד שלא היה תלוי לפרנסתו ברבנותו, ואף היה שותף באחוזתו ובניהול משק חקלאי. פעילותו הציבורית של הרב מוהליבר החלה בשנות ה-70 של המאה ה-19. בתקופה זו התקיים פולמוס ער בין רבנים ומשכילים בשאלת החינוך היהודי ואופייה של ההלכה היהודית. הרב מוהליבר פרסם בתקופה זו את עמדתו בשני מאמרים פרוגרמטיים ואף הציג את גישתו בפומבי בשנת תרל"ג (1873), בפני עסקנים וסופרים משכילים. הוא דחה את ההשכלה הרדיקלית שנקטו חלק מן המשכילים אך אימץ גישה של שילוב מסורת והשכלה. הוא גם הציג להקים מוסדות חינוך שישלבו תורה והשכלה, בסיוע השלטונות, לצורך הטבת מעמד היהודים. נוסף לכך פעל הרב מוהליבר לפרודוקטיביזציה של החברה היהודית וטען כי על החברה היהודית לעסוק בעבודות יצרניות, כפי ש"אבותינו הראשונים היו עובדי אדמה ורועי צאן, מגדולי חכמי התלמוד היו בעלי מלאכות שונות וכל זה לא האפיל זוהר מעלתם". כחלק משינוי זה הוא קרא ללמוד את שפת המדינה ולהשתלב בחובות האזרחיות.

כמה שנים אחר כך החל הרב מוהליבר להפנות את עיקר מרצו ליישוב ארץ ישראל בעובדי אדמה שיבואו מקרב ההמון היהודי המזרח-אירופי. בדומה לרב צבי הירש קלישר הוא ציין בכתביו, שפורסמו לאחר פטירתו, שתהליך הגאולה יתחיל בדרך טבעית, על ידי פעולה שישותפו בה הגבירים הגדולים בעם ישראל וכי החזרה לארץ תביא גם את עוזבי התורה לחזרה בתשובה.²⁴

לאחר גל הפרעות הראשון, בשנת תרמ"א (1881), החל הרב מוהליבר בפעילותו הענפה בתנועת חובבי ציון, מתוך אמונה שתנועה זו תהפוך לתנועה לאומית שעתידה להציל את היהדות המסורתית ברוסיה. בכינוס חירום בניסן תרמ"ב (אפריל 1882) בלבוב, הוא תבע להפנות את המהגרים לארץ ישראל. באייר תרמ"ב הוא הצטרף בעצמו להקמת אגודת חובבי ציון בוורשה, והחל לעודד הקמת אגודות דומות ברחבי רוסיה ופולין. בסיון תרמ"ב, פרסם הרב מוהליבר יחד עם הרב יוסף דוב הלוי סולובייצ'יק מבריסק והרב אליהו חיים מייזל מלודז' קול קורא שפנה ליהודי רוסיה להתארגן באגודות לשם עלייה לארץ

24. שלמון, אם תעירו, עמ' 132-135.

ישראל, לשם כינון התיישבות חקלאית, על בסיס כלכלי מסודר.²⁵ בנוסף החל הרב מוהליבר לרקום רעיונות נוספים כמו הקמת בנק קולוניאלי למימון יישוב יהודים על הקרקע בארץ ישראל ומכאן והלאה היה הרב מוהליבר פעיל ומעורב בכל פעולות חובבי ציון, קטנות כגדולות.

במסגרת פעולותיו פתח הרב מוהליבר בקיץ תרמ"ב (1882) במסע לשכנוע אישים וגופים במערב אירופה לעידוד ההגירה לארץ ישראל ולהתיישבות חקלאית בה. פניותיו לראשי כ"ח ולעשירי היהודים ברוסיה נכשלו. אלו התנערו מתמיכה בהגירה לארץ והעדיפו לחזק את ההגירה לאמריקה או לפעול לחיזוק מעמדם של היהודים באירופה, אך הוא הצליח לשכנע את הברון בנימין אדמונד רוטשילד מפרז'ו לתמוך בהקמת מושבה בארץ ישראל, ועסק בעצמו בפרטי הקמת מושבה זו, לימים המושבה עקרון, היא מזכרת בתיה. הרב מוהליבר גם עודד משפחות מביאליסטוק לקנות נחלות בפתח תקוה ולהתיישב בהן, ערך מגביות לטובת היישוב בארץ, העביר כספים למושבות הראשונות באמצעות אגודת חובבי ציון בביאליסטוק, יעץ, הדריך וסייע לאגודות השונות במזרח אירופה, ופעל להעצמת כוחה של התנועה. במשך שנים ערך מסעות רבים, בעיקר ברוסיה, במאמציו לגייס תמיכה חומרית ורוחנית לתנועת חובבי ציון.²⁶

באביב תרמ"ג (1883) נטל על עצמו הרב מוהליבר את היוזמה לארגן ארגון מרכזי לתנועה. אז החלו מתגלעים חילוקי דעות עקרוניים בין הרבנים שתמכו בתנועת חובבי ציון. הסיבה לכך הייתה שבמקביל להתעוררות באגף הדתי החלה התארגנות מקבילה אצל גורמים משכילים, כמו התארגנות תנועת ביל"ו וכן אגודת חובבי ציון באודסה, שבראשה עמדו ד"ר יהודה ליב פינסקר ומשה ליב לילינבלום (מל"ל). גורמים אלו התאכזבו מן האפשרות להשתלב בחברה הרוסית והגיעו למסקנה כי כדי לפתור את מצוקת העם היהודי יש לכונן מסגרת לאומית יהודית אוטונומית. מציאות זו עוררה התנגדות אצל אישים שונים שתבעו לכונן מסגרת ארגונית ששותפים בה שומרי מצוות בלבד ושללו שיתוף פעולה עם המשכילים. שניים מהבולטים שבהם היו הרב יוסף דוב הלוי סולובייצ'יק מבריסק והרב מרדכי גימפל יפה מרוז'ינו. ביטוי לעמדה זו נתנו הרבנים הנ"ל בנוגע לפעילות אגודת חובבי ציון בסובלק שבליטא שהיוותה את אחד הניסיונות הראשונים

25. "לזאת הנכון מאד אשר בכל עיר יעשו להם אגודות ובכל אגודה יהיו לא פחות מעשרה אנשים אשר כל אחד מהם יתן אלף רובל-כסף] ובהסך עשרת אלפים רובל" שיהיה להם יקנו קרקע ויבנו בתים ויכינו כלי מחרישה ושוורים ופרות וצאן. סוף הדבר יכינו כל המצטרף" (קרלינסקי, הראשון, עמ' 337-339).

26. שלמון, אם תעירו, עמ' 135-141.

להתיישבות חקלאית בארץ, בעקבות הפרעות ברוסיה.²⁷ הרבנים תמכו ללא סייג בתוכנית ההתיישבות של חברי האגודה שנשאה אופי דתי מובהק. שליחי האגודה שעברו בבריסק אף זכו לעידוד רב מהרב סולובייצ'יק ש"דבר דברים בוערים כאש באהבת ארץ הקדושה ובדבר הגדולות והנצורות אשר אצור בהדרך אשר לפנינו ביחס היעוד הלאומי".²⁸ הרב יפה היה מעורב בקימומה מחדש של פתח תקוה על ידי משפחות מביאליסטוק,²⁹ ויהיה מעורב אישית בבחירת האיכרים להתיישבות העתידה בעקרון. גם הרב סולובייצ'יק היה מעורב בהשגת תמיכה כלכלית להתיישבות זו.³⁰ אולם במכתב לחובבי ציון בסובלק מאייר תרמ"ב, הדגישו הרבנים סולובייצ'יק ויפה ש"אם אמנם רעיון ישוב אה"ק יקר ונשגב מאוד, אבל צריך זהירות יתירה", משום "קלי הדעת ואנשי בית און, שעל ידי מה שנתעוררו גם המה לרעיון הזה, בדרכיהם ומחשבותיהם גורמים לרפות יראי ה' ותמימי דרך".³¹ בפסח תרמ"ג נבחר הרב מוהליבר כרבה של ביאליסטוק וזמן קצר אחר כך, בסיון תרמ"ג (1883), הוא כינס ועידה בעיר במטרה לקדם הקמתו של ארגון כולל של חובבי ציון. באסיפה הוחלט למנות כוועד ראשי לאגודה את הרב מוהליבר והרב יפה שנכחו בה וכן את הרב יוסף דוב סולובייצ'יק, שנבחר שלא בפניו, יחד עם שלושה עסקנים, שניים מהם שומרי תורה ומצוות. אולם הרב סולובייצ'יק סירב לשתף פעולה, בשל בחירתו של הסופר יהודה ליב לבנדה מווילנה, שלא היה משומרי המצוות. מכאן ואילך התרחק הרב סולובייצ'יק מתנועת חובבי ציון יותר ויותר.³² הרב יפה המשיך לתמוך בהסתייגות

27. כבר בשנת תרמ"א (1881) חברו כמה עשרות משפחות, רובן בעלות אמצעים, לאגודה בסובלק שכונתה 'יסוד המעלה' לשם התיישבות. חברי האגודה נועצו בר' יחיאל מיכל פינס, בר' יעקב גולדמן ואף ברב יהושע ליב דיסקין, כולם מירושלים, שעודדו אותם להתיישב בארץ, תוך מתן עצות שונות. בשבת תרמ"ב הגיעו שליחי האגודה לארץ ועוררו בחזרתם התלהבות שהביאה לצירוף של עשרות משפחות נוספות מערים באזור ובפרט ממזריץ'. כמה חודשים אחר כך יצאה משלחת נוספת לאיתור קרקע להתיישבות, אולם בשל איסור העלייה לארץ שהטילו התורכים נגזת התוכנית, והיא תתעורר מחדש על ידי אנשי ממזריץ' שיקימו בסופו של דבר את היישוב יסוד המעלה (דרויאנוב, מימים ראשונים, א, עמ' 91-100, 227-228; יבנאלי, ספר הציונות, א, עמ' 32-35; לסקוב, המושבות, עמ' 369).

28. דרויאנוב, שם, עמ' 227-228; קרלינסקי, הראשון, עמ' 342.

29. ראו מכתב תשובתו לרב מרדכי אלישברג מיום כ"ו באייר תרמ"ב (15.5.1882): "כי העשרים משפחות מפתח תקוה כבר קנו ושלמו נגידי ביאליסטאק ומהם איזה גבירים וע"י מכתב ממני, ליישר חילם ע"ז [על זה], מצאו עוז עוד עשרים משפחות וכפי הנראה יוגמר בעוד שבועיים" (המליץ, ד' באדר תרנ"ב (30.3.1892), עמ' 1; יפה, מבחר כתבים, עמ' 84. וראו גם מכתבו לרב אלישברג מ"ז בכסלו תרמ"ב (9.12.1881) בהמליץ, שם, עמ' 1-2; מבחר כתבים, שם, עמ' 86-87).

30. קרלינסקי, הראשון, עמ' 343.

31. קלויזנר, התנועה, א, עמ' 356.

32. ישנן עדויות סותרות עד כמה היה יחסו של הרב סולובייצ'יק עוין לתנועה בשנותיה הבאות. הרב קרלינסקי ממעיט בערכן של עדויות אלו, ואולם מסתבר כי במשך השנים החרף הרב סולובייצ'יק את

בתנועת חובבי ציון אך הדגיש מאוד שיש "לראות שיהי'ה] הדבר מסור ביד יראי ד' ושלמי אמוני ישראל" ולמעשה לא נטל בה חלק מעשי.³³

הרב מוהליבר אימץ גישה אחרת. לאורך כל פעילותו נקט הרב מוהליבר קו עקבי לפיו היה נכון לשיתופם של יהודים משכילים שאינם דתיים בתנועה. בעזיבתם של המשכילים את דרך ההתבוללות ופנייתם לאפיק הלאומי ראה הרב מוהליבר ביטוי לחזרה מחודשת למסורת היהודית. הוא היה נכון לשתף אתם פעולה סביב הפעילות ליישוב הארץ, כשהוא פועל בכל מאודו לעבות את שותפותם של רבנים ואישים שומרי מצוות בתנועה ואת השפעתם בה, מתוך הנחה שמשקלם היחסי של הדתיים יכריע בארגון ויוביל את ההתיישבות להיות רובה ככולה בעלת אופי דתי.

בפועל, נמנעו רבים מלהשתתף באסיפה, דבר שגרם להעברת היוזמה להקמת ארגון מרכזי לאגודה באודסה שבראשה עמדו משכילים, משום שריכוזה סביבה אישים בולטים שלהם קשרים עם קהילות גדולות ברחבי פולין ורוסיה. בתווך עמדה אגודת וורשה, אשר איגדה חרדים ושאינם חרדים, אשר ניסתה לעודד השתתפות של רבנים וציבור דתי בתנועה. על אגודת וורשה הוטל לארגן את הוועידה המתוכננת לאיחוד אגודות חובבי ציון. בוועידה שהתקיימה בעיר קטוביץ שבגרמניה, בחשון תרמ"ה (נובמבר 1884), הוכרז על הקמת האגודה המשותפת. הדתיים לא זכו בראשות ההנהגה וד"ר פינסק נבחר לעמוד בראשה. יחד עם זה הוכר משקלם החשוב של הדתיים והדבר ניכר בפופולריות שזכה לה הרב מוהליבר בבחירות למוסדות התנועה, בשווה לפינסק. שיתוף פעולה זה הוליד הסכמה רחבה באותה העת בתנועת חובבי ציון על כלל אנפיה, לפיה אין מדקדקים בשמירת המצוות של חברי התנועה ויחד עם זה על המתיישבים בארץ לנהוג בנורמות הדתיות המקובלות ברחבי פולין וליטא. מנגד הוביל הדבר לפרישה מן התנועה של חלק מרבני רוסיה וליטא שתמכו בה בראשיתה, כמו הרב אליעזר גורדון מטלז, הרב חיים אלעזר וואקס והרב דוד פרידמן מקרלין. גם האורתודוקסיה הגרמנית הסתייגה ברובה מגישה זו ונמנעה מלתמוך בתנועת חובבי ציון.

שתי דמויות רבניות בולטות נוספות שהמשיכו לתמוך בתנועת חובבי ציון לאחר הוועידה, ועתידים יהיו להיות בה בעלי מעמד חשוב ומשפיע, הם הרב מרדכי אלישברג

עמדתו כנגד התנועה (ראו בנושא זה: קרלינסקי, הראשון, עמ' 345-352; שלמון, מבוא, עמ' 8, הע' 1; עמ' 13, הע' 21. וראו בפרט להלן, שער חמישי, הע' 196).
33. יפה, אגרת, עמ' קא. ראו בהרחבה להלן שער שישי, במבוא.

מבויסק והנצי"ב מולוז'ין. לכך יש להוסיף את תמיכתו של הרב יצחק אלחנן ספקטור מקובנה, שתמך בתנועה מבלי לקחת בה תפקיד רשמי.³⁴

מבחינת פעילותה סייעה אגודת חובבי ציון בהכוונה ובמימון צרכי בנייה, זרעים וצרכים נוספים לפתח תקוה, לגדרה וליסוד המעלה. אולם הצלחתה ותרומתה של התנועה היו מוגבלות מאד, והיא לא חדרה מספיק לציבור הרחב ברחבי רוסיה ופולין. עד שנת תר"ן (1890) לא השיגה התנועה אישור רשמי מן הממשלה הרוסית ופעילותה במחלת הקשתה על פעילותה. הגבלת העלייה תרמה אף היא לחולשתה הרבה של התנועה. גם הפיצול של הנהגתה בערים שונות, ניהול כספים בעייתי, ומחלוקות פנימיות על דרכי הפעולה הנדרשות, הקשו על פעילותה.³⁵ תוכניותיה לגאול קרקעות נוספות לא צלחו וסיועה למושבות שבחסותה היה מוגבל מאד. יש לציין עוד שהמקום הדומיננטי שתפסה תרומתו של הברון רוטשילד ומעורבותו ההולכת וגדלה במושבות, כאמור להלן, תרמו לשיתוק שאחזו בחלק מן האגודות ולהחלשת פעילותם של חובבי ציון. חלק מן האגודות אף חדלו מלהעביר כספים לאגודה המשותפת. במצב זה הוגברה עוד יותר מעורבות הברון אף במושבות שתחת חסות חובבי ציון.³⁶

הברון בנימין אדמונד רוטשילד

גורם מרכזי רב השפעה בהתיישבות החדשה היה הברון אברהם בנימין (אדמונד) בן יעקב (ג'ימס) רוטשילד מפריז (תר"ה-תרצ"ה, 1845-1934).

משפחת רוטשילד מפריז הייתה מעורבת במהלך המאה ה-19 בפעולות צדקה למען יהודי צרפת ומחוצה לה. בסוף שנות ה-50 ובשנות ה-60 היוותה פריז מרכז לפעילות יהודית בין-לאומית, בה היה מעורב גם ג'ימס רוטשילד (נפטר בשנת תרכ"ט, 1868). פעילותו מצאה את ביטויה גם בארץ ישראל, וכללה מימון רוב ההוצאות לבניית חורבת ר' יהודה החסיד והקמת בית חולים יהודי. פעילות המשפחה הורחבה בעקבות הפרעות שפרצו ברוסיה בשנת תרמ"א (1881) ומצבם הקשה של הפליטים. משפחת רוטשילד הייתה מיוזמי וראשי ועד העזרה הכללי שהוקם בפריז למען הפליטים. הברון בנימין

34. ראו שלמון, העימות, הע' 18; שורין, יחסו של ר' יצחק אלחנן, עמ' 201-207. שורין מציין שמשום פעילותו הרבה במסדרונות השלטון הרוסי להטבת מצב היהודים לא רצה הרב ספקטור להופיע בגלוי כפעיל התנועה שלא קיבלה אישור רשמי מן השלטונות, מה עוד שהוא שנעזר רבות, בפעילותו למען יהודי רוסיה, בברון גינצבורג, שהתנגד מאד לתנועת חיבת ציון. על קשרין של הרב ספקטור עוד עם הרב קלישר ותמיכתו ב'חברת יישוב ארץ ישראל' שלו, ראו קלויזנר, הכתבים, עמ' קפו; ידידיה, הרב, עמ' 117-118.

35. לסקוב, המושבות, עמ' 397.

36. גלעד, הבארון, עמ' 61.

אדמונד עצמו היה מעורב עמוקות בסוגיית הפליטים הן בפעילותו בוועד בפרזי והן בנסיעותיו ללונדון ומגעיו שם עם פעילי הטיפול בפליטים.³⁷

מעורבותו הישירה של הברון בנימין אדמונד רוטשילד בפעילות ההתיישבותית בארץ החלה ככל הנראה בקיץ שנת תרמ"ב (1882). פעילות זו נעשתה בתיווך קרל נטר, מי שכאמור היה מייסד בית הספר החקלאי מקוה ישראל, ומי שנתמנה בראשית שנת 1882 למזכיר 'ועד העזרה' בפרזי. לברון נודע מנטר על גידול העלייה המבוהלת לארץ, עקב הפרעות, ועל מצוקת העולים בירושלים וביפו. מצבם הקשה של העולים ופעילותם של מייסונירים בקרבם הדאיגו אותו מאד. אולם בניגוד לחברת כ"ח שהתמקדה בניסיון להחזיר את העולים לארצות מוצאם, החל הברון לבחון עם נטר את האפשרות להביא מספר מסוים של פליטים לארץ. נטר והברון היו תמימי דעים שעלייה לא מבוקרת של פליטים מהווה אסון ונופלת למעמסה על היישוב העני בארץ וחלקו כאמור אף נופל טרף לידי המייסוין. הם חששו עוד שעלייה גדולה ועוד בתמיכה של גורמים מערביים עשויה לעורר הסתייגויות אצל השלטונות התורכיים. בשל כך החליטו נטר והברון לנסות לבחון סיוע בהכשרה חקלאית לכ-60 פליטים שייבנו להם מבני מגורים במקוה ישראל, ואת האפשרות להקים התיישבות חקלאית ניסיונית שתאפשר אחר כך הכוונת פליטים רבים יותר לארץ. בקיץ תרמ"ב (1882) תרם הברון 15,000 פרנק לחפירת באר במקוה ישראל והקציב סכומים נוספים לצורך קניית מכשירים נדרשים ובניית צריפים במקום. כן שלח הברון למקוה ישראל את הגנן הצרפתי דיגור, לצורך הכשרת העולים והכשרת השטחים החקלאיים, ואף החל לגבש תוכנית מפורטת לגידול מסיבי של גפנים, זיתים, דובדבנים, בשמים, שדות-מזרע, שתילי נוי ומספוא במקוה ישראל.³⁸ פעילות זו קיבלה ביטוי מעשי משמעותי עם פנייתו של הרב שמואל מוהליבר אל הברון בתשרי תרמ"ג (1882), לתרום להקמת יישוב חדש בארץ, מה שעתידי להיות המושבה עקרון,³⁹ וכן לאחר פנייתו של יוסף פיינברג, כשלושה שבועות אחר כך, לתמיכת הברון במושבה ראשון לציון.⁴⁰

אם בשלב ראשון התבטאה מעורבותו של הברון בעיקר במימון צרכים כמו מים וחקלאות וסיוע מזדמן למושבות, במאות אלפי פרנקים,⁴¹ עם הזמן הורחבה תרומתו והועמקה מעורבותו של הברון במושבות, והיא התבטאה במישורים הבאים:

37. קלנר, למען ציון, עמ' 167.

38. אהרנסון, הברון, 9-14; מרגלית וגולדשטיין, מפעלו, עמ' 419-422; אהרנסון, תכנית נטר, עמ' 60-62.

39. אהרנסון, הברון, עמ' 14-15.

40. שם, עמ' 22.

41. בשנת תרמ"ג (1883) אושרו הצעות סיוע למושבות הבאות: עקרון: 55 אלף פרנק ל-14 חודשים, ראשון לציון: 111-112 אלף פרנק ל-9-10 חודשים, ראש פנה: 55-60 אלף פרנק, וזכרון יעקב: 150-200 אלף פרנק (אהרנסון, המושבות, עמ' 91א, על פי יבנאלי, ספר הציונות, ב, עמ' 81, 88, 235-236).

1. **פעילות משפטית** - השגת אישורי בעלות ובנייה מהשלטונות המרכזיים והמקומיים תוך מגע שוטף עם גורמי חוץ.
2. **ניהול כוח אדם** - העסקת עובדים בשכר, ניהול מאגר כוח האדם של הפקידות והפעלת האיכרים.
3. **מימון** - מימון ישיר של מתיישבים והענקת הלוואת בלתי-תלויות לגופים פרטיים ולמתיישבים.
4. **רכישת קרקע** - בדיקת אדמות שהוצעו לרכישה וקניית אדמות לצורך הרחבת מושבות קיימות או לצורך הקמת מושבות חדשות וכן ריכוז קרקעות של בעלים נעדרים.
5. **פיתוח וניהול של הכשרת הקרקע** - פיתוח תשתיות, סלילת דרכים, אספקת מים והקמת בתי מגורים, מבני משק ומבני ציבור.
6. **פיקוח והדרכה** - פיקוח על העבודה החקלאית במושבות, והדרכת האיכרים.
7. **פיתוח תעשייה חקלאית** - ניסויים בגידול צמחי תעשייה ועיבודים ביקבים וכו'.
8. **מסחר** - הקמת רשת קשרי מסחר בארץ ובחו"ל לצורך אספקה למושבות ושיווק תוצרתן.
9. **מתן שירותים ציבוריים** - הקמת מוסדות קהילתיים וניהולם בתחומי הבריאות, התברואה, הדת והחינוך, ופיקוח על אספקה חלקית של שירותים אלו מחוץ למושבות הברון.
10. **תוכניות** - התוויית תוכניות מפורטות לכל הפעולות הנ"ל, תקצוב והקצאת שימושי קרקע שונים לתוכניות שאושרו.

בשנים תרמ"ז-תרמ"ח (1887-1888) חלה התפתחות משמעותית בפעולות הברון במושבות. בתקופה זו הושלם מערך הפקידות שהקים וגם התקבל קושאן כללי מטעם השלטונות המרכזיים המאשר זכויות התיישבות יהודית בארץ ישראל ומאפשר קניית קרקעות, הקמת בתים וחפירת בארות ברישיון של השליטים המקומיים בלבד וללא צורך באישור מן השלטון המרכזי. בשלהי שנת תרמ"ז (1887) יקים הברון בזכרון יעקב בית ספר להכשרת פועלים ובני-איכרים להתיישבות, כשלאחר הכשרתם יופנו המתלמידים להקים מושבות חדשות על קרקעות הסמוכות למושבות הקיימות. בשנים תרמ"ז-תרמ"ט

(1887-1889) יקנה הברון אדמות סביב למושבות זכרון יעקב, ראש פנה, יסוד המעלה וראשון לציון.⁴²

נוסף לכך יקנה הברון בתקופה זו אדמות רחוקות מן המושבות באזורים חדשים כמו קסטינה בדרום בשנת תרמ"ח (1888), ואף ינסה ליישב 60 צעירים יוצאי צבא בעבר הירדן.

גם מושבות חובבי ציון היו בתהליך של מעבר לחסות הברון או לתמיכה מוגברת שלו. זאת משום שמשקם לא התפתח כראוי במחצית שנות ה-80, יכולי התבואות היו דלים ושטחים גדולים עמדו שוממים או עובדו על ידי אריסים ערבים. רמת המחיה בשלוש המושבות של חובבי ציון, פתח תקוה, גדרה ויסוד המעלה הייתה נמוכה. בוועידת חובבי ציון בתמוז תרמ"ז (1887) הוחלט שהכסף של חובבי ציון יופקד בידי מיכאל ארלנגר, סוחר עשיר מפריז, ששימש כסגן-נשיא חברת כ"ח והיה אחראי על ענייני הצדקה של הברון רוטשילד ועל ענייני מושבותיו בארץ. עוד הובטח לפינסקר, בפגישתו עם הברון רוטשילד בפריז, שהברון יסייע ברכישת קרקעות. וכמו-כן, החלה פתח תקוה לקבל ממנו סיוע רב.⁴³

יפה תיאר בשנת תרס"א (1901) אברהם שמואל הרשברג את תרומתו העצומה של הברון רוטשילד ליצירת התשתית היישובית בכלל, שאת חשיבותה לא ניתן לאמוד בכסף:

לולא הבארון רוטשילד שעמד לישוב בא"י במליוניו הרבים, לא היה נשאר עד היום שריד, לא מהמתיישבים הראשונים ולא ממעשה ישובם. חלק גדול מן הכסף הרב אשר הוציא הבארון על הישוב בא"י, יצא על צרכי הכשר הישוב בכלל, שאי אפשר להראות באצבע על פרטיותו.⁴⁴

ערב השמיטה היו תחת חסותו המלאה של הברון 6 מושבות: ראשון לציון, זכרון יעקב, עקרון, ראש פנה, יסוד המעלה, וקסטינה שהיתה בתהליך הקמה, והועמקה מאד השפעתו בפתח תקוה.

בשנת תר"ץ (1890) היה הברון אחראי באופן ישיר על רוב המושבות שהיו קיימות אז, בהן חיו כ-1,900 מתוך כ-2,000 מתיישבים יהודים בשטח של כ-59,000 דונם מתוך כ-85,000 דונם שהיו בידיים יהודיות.⁴⁵ עד אמצע 1890 השקיע הברון במושבות בין

42. אהרנסון, הבארון, 37-94; בן-ארצי, המושבה העברית, עמ' 23.

43. לסקוב, המושבות, עמ' 407-408.

44. הרשברג, משפט הישוב, עמ' 110.

45. אהרנסון, הבארון, עמ' 290, וראו שם, עמ' 288, לוח 10.

10-6 מליון פרנק (רק ביקב שהוקם בראשון לציון בשנת 1890 השקיע רוטשילד כחצי מליון פרנק). חובבי ציון השקיעו עד אותה עת כרבע מליון פרנק.⁴⁶

יש לציין עוד שתרומתו העצומה של הברון הייתה לא רק למושבות, אלא אף למגזר העירוני והכפרי:

1. הוא תמך במוסדות ציבור במגזר העירוני, כמו הקמת בית ספר בצפת והפעלתו.

2. הוא מימן רכישת קרקע לבית חולים בצפת, לבית חולים עזרת נשים בירושלים ולבית כנסת ברמלה. עזר בתיקון המקווה ובית העלמין בעזה, ובאחזקת בית הכנסת בשכם ועוד.

3. הוא תרם להתיישבות העירונית בעקיפין על-ידי מתן תעסוקה בשכר במושבותיו, חלוקת מצרכים, הלוואות חד-פעמיות ומענקים אישיים.

4. במרחב הכפרי בלטה תרומתו בתשלומים לשוחט בפקיעין, מימון קידוחים במקוה ישראל, הלוואות לראובן לרר בוואדי-חנין ולמשפחת פלמן בסומייל.⁴⁷

משטר הפקידות והשלכותיו

תמיכתו של הברון רוטשילד בבניית ובביסוס המושבות חקלאיות בארץ לוותה בתפיסה שהצלחתו של מפעל זה תלויה בניהול מתוכנן וקפדני. מצבם של הפליטים העניים שהגיעו לארץ בעקבות פרעות תרמ"א-תרמ"ב (1881-1882), שחלקם קיבל סיוע קיומי מן הברון, היה קשה.⁴⁸ חוסר התאמתם של רבים מהם לעבודה חקלאית,⁴⁹ יחד עם כישלונם של ניסיונות התיישבותיים שונים, לפני תחילת מעורבותו במושבות ואחריה, הבהירו לברון יותר ויותר שהצלחת המפעל תלויה בכך שתושבי המושבות יתאימו לעבודה וכי העבודה תנוהל בצורה נכונה. כבר בתמיכותיו הראשונות להתיישבות הבהיר הברון עמדה זו. הסכמתו לפניית הרב מוהליבר להקים מושבה, לימים עקרון, נבעה מכך שמדובר היה מראש בעליית יהודים בעלי רקע חקלאי מובהק, והיא הותנתה במימון ראשוני של העולים עצמם ובתקופת מבחן של כמה חודשים וכי רק לאחר היכול הראשון

46. אהרנסון, שם, עמ' 254, 290.

47. שם, עמ' 89.

48. כך תיאר זלמן דוד לבונטין את מצבם של עולים רבים שהגיע לחוף יפו בשנת תרמ"ב (1882): "מספר הבאים לארץ הקודש היה הולך וגדל ורובם היו דלים וריקים שחסר להם אפילו מזון סעודה אחת, ורק בעזרת הברון רוטשילד והרב ד"ר להמן ממיניץ שחשו לעזרתם [...] היה אפשר לכלכל אותם בלחם ולתת דירות למשפחות אחדות" (לבונטין, לארץ אבותינו, עמ' 62; קלנר, למען ציון, עמ' 160 ובהע' 95).

49. ראו למשל במכתב של שמואל הירש, מנהל מקוה ישראל, להנהלת כ"ח, בכ"ז בסיון תרמ"ב (14.6.1882): "רוב המהגרים אינם רגילים לעבודה, אינם רוצים ואינם יכולים לעשות שום דבר ראוי לשמו" (יבנאלי, ספר הציונות, א, עמ' 54-55; קלנר, שם, עמ' 166).

יעלו גם בני משפחותיהם. עוד סוכם שהמימון של הברון יינתן כהלוואה ויימצא בפיקוח של פקידי כ"ח. גם תמיכתו בראשון לציון באותה שנה נבעה מכך שהברון האמין שמדובר באנשים מתאימים ובעלי אמצעים שיכולים להצליח בביסוס מושבה חקלאית ואף היא הותנתה בפיקוח של מנהל מקוה ישראל, שמואל הירש. הברון היה נכון להוזיל מכיסו כספים עצומים לטובת פרויקטים שונים ומאידך לדקדק על הוצאות קטנות שנראו לו נובעות מעצלות או מחוסר התאמה. כפי שאמר הברון בשנת תרמ"ד (1884) לזלמן דוד לבונטין, מייסד ראשון לציון:

ישנם הרבה יהודים אומללים ברוסיה ורומניה ואנחנו לא נוכל לעזור להם. אנוכי נכנסתי אל הענין הזה בשביל לעשות נסיון אם אפשר לישב יהודים בארץ ישראל.⁵⁰

עם התמשכות הקשיים במושבות הקיימות, עבר הברון, ברבות מן המושבות, מתמיכה מזדמנת בלבד למתן חסות כוללת, כשהתנאי העיקרי למתן הסיוע, היה העברת הבעלות של האדמות לרשות הברון (ורישומן על שם נציגיו). לפעולה זו היו שלוש מטרות:

א. ערבות לכספים שהברון עתיד היה להוציא וניתנו כהלוואה למתיישבים.
ב. למנוע מצב שמתיישב ימכור את אדמתו, שהושבחה בכספי הברון, למרבה במחיר.

ג. ככלי אופרטיבי בידי פקידי הברון לנהל את המושבה כראוי ולפקח על הדרכים בהן יוצאו כספי הסיוע.⁵¹

כאמור, לטובת ההתיישבות יצר הברון מערכת שלמה, יש מאין, שאפשרה את ביצוע פעולותיו הרבות. מערך הפקידות שהקים הברון הלך והשתכלל במשך השנים. בשנים תרמ"ז-תרמ"ח (1887-1888), הושלם מערך הפקידות שכלל היררכיה פנימית של פיקוח וניהול וחולק למעשה לארבעה דרגים:

א. דרג עליון: ישב בפריז, שכלל את הממונה על ההתיישבות אליהו שייד, יועצי הברון: מיכאל ארלנגר והרב צדוק כהן, רבה של פריז, ומעליהם: הברון עצמו.
ב. דרג שני - מפקחי המושבות: שמואל הירש, שישב במקוה ישראל, ואמיל פרנק, מנכבדי הקהילה היהודית בלבנון, שישב בביירות.

50. לבונטין, לארץ אבותינו, עמ' 83.

51. אהרנסון, הברון, עמ' 36.

ג. דרג שלישי - המנהלים המרכזיים של ההתיישבות שישבו במושבות האזוריות: ראשון לציון, זכרון יעקב וראש פנה, בהם: ליאון וורמסר, יעקב בנשימול, יהושע אוסוביצקי ואלפונס אדולף בלוך.

ד. דרג רביעי: מנהלים מקומיים ואמרכלים.

המבנה ההיררכי שבנה הברון נבע ככל הנראה מן הגישה הריכוזית בה דגל הברון. "עיקרון זה התאים לשיטות הפעולה הצרפתיות, בצרפת עצמה כמו בארצות ההתיישבות הצרפתית בצפון אפריקה. הוא גם הלם את רוחו של הבארון, שהסתייג מכישוריהם של אנשי המושבות ומהתאמתם לחיי חקלאות מצד אחד, ומצד אחר היה בעל גישה אבהית ופעל מתוך מעורבות אישית. הריכוזיות כפי שמצאה ביטוי במדרג הפקידות, אפשרה לבארון לחלק סמכויות ולהפעיל מערכת תפקודית ענפה, בלי לוותר על מעמדו הייחודי כקובע-עליון בכל תחום ובכל דרג. לפיכך הקפיד הבארון על קבלת דיווחים שוטפים על הנעשה בהתיישבות"⁵².

גישה זו מבהירה את דרישתו הנחרצת של הברון לקבל את מרות מערך הפקידים שהקים ואת חוסר סובלנותו לגורמים במושבות שגילו עצמאות וניסו ליזום הצעות משקיות או חברתיות עצמאיות. לגיבוש המערך תרמו המרד החרף שהתרחש בראשון לציון כנגד הפקיד יהושע אוסוביצקי, בחודשים שבט-אדר תרמ"ז (פברואר-מרץ 1887), וביקורו של הברון בארץ כחודש אחר כך, שבמהלכו גם הוחלט להעמיק את ביסוסו של משק המטעים במושבות. כל אלו חיזקו אצל הברון את הסתייגותו מהתנהלות האיכרים ואת נטייתו להשתית את הנהגת ההתיישבות לצורך פיתוחה, במשטר פקידות ריכוזי וקשוח.⁵³

על גבי תשתית זו התאפשר לברון להעמיק את פעולתו, שהתבטאה בגיבוש שיטה חקלאית מוגדרת, בהכשרת כוח אדם מקצועי ובהשקעות לאי-צורניות כמו הרחבת התחייבויותיו בשדה החינוך והבריאות.⁵⁴ במהלך שנות ה-80 הפקיד הברון כ-200 איש לצורך פעילות זו, ובשנות ה-90 הוא יוסיף עוד כ-170 איש. מערכת זו כללה לא רק פקידים במובן הצר של המילה אלא את כל מערך השירותים, שלהם דאג הברון באמצעות אנשים שהעסיק במושבות או לצרכן, תמורת משכורת חודשית.⁵⁵ הפקידים הראשיים של הברון וכן רופאים ועוזרי מנהלים קיבלו משכורות גבוהות בסך 200-400 פרנק לחודש ויותר (יש לציין ששני הדרגים העליונים עבדו רובם-כולם בהתנדבות). רוב בעלי התפקידים

52. אהרנסון, שם, עמ' 117. על התפתחות מערך הפקידות, ראו שם, עמ' 102-119.

53. שם, עמ' 64-73.

54. שם, עמ' 76.

55. שם, עמ' 98-100.

במושבות קיבלו סך של 60-100 פרנק לחודש. מורים קיבלו משכורות בסך 60-150 פרנק לחודש, רבנים ובעלי תפקידים דתיים בסך של 30-60 פרנק לחודש. פועלים שעבדו במושבות קבלו 1-1.5 פרנק ליום, כשהברון מעודד במפורש עבודת פועלים יהודים. משפחות האיכרים עצמן קיבלו תמיכה חודשית של 10-12 פרנק לחודש לנפש כשהן משלימות את משכורתן מן המשק החקלאי ומן המשק החי. מעבר לכך כל השירותים במושבות הברון: שירותי רפואה, שירותים דתיים, בית מרחץ, תשלומי מסים, חינוך ושמירה מומנו על ידי הברון. תשלומי התמיכה הבטיחו קיום בטוח בתנאים הלא יציבים ובשלב הניסיון שבהן עמדו באותה העת המושבות.⁵⁶

הברון "לקח על עצמו בהתנדבות ותוך לבטים, שלב אחר שלב, את מילוי כל התפקידים הממלכתיים של ההתיישבות בראשיתה".⁵⁷ הייתה זו "תופעה יוצאת-דופן לא רק בהיסטוריה של היישוב היהודי, אלא גם בתולדות כל התנועות ההתיישבותיות. אין לנו דוגמה נוספת של מפעל התיישבותי של עם, שאיש אחד ויחיד ימלא בו תפקיד כה מכריע כמו הברון רוטשילד".⁵⁸

אולם למשטר זה היה גם מחיר כבד. האווירה שהשליטו הפקידים שעמדו בראש המערכת, הייתה אווירה של כניעה והתרפסות. הפקידים הבכירים שהיו ברובם יהודים צרפתים בעלי רקע מסורתי מאלזס, היו שונים בהלכי רוחם מרוב המתישבים, יהודים דתיים ממזרח אירופה. לא מעט מהם התייחסו למתיישבים כבוז או למצער ברחמים, לא העריכו את החלוציות שלהם ולא הבינו לצרכיהם הדתיים כראוי. חוסר ההצלחה היחסי בגידולי השדה וצרכי התשתית המרובים הוביל רבים מן האיכרים, ששאפו לעצמאות כלכלית, להתלות כלכלית בתמיכת הברון. עם המעבר של רבים מן המתישבים לגידול גפנים התהדקה תלות זו. עד היבול הראשון עבדו האיכרים כשכירי יום ובשכר גבוה מן המקובל או שקיבלו תמיכה קבועה ומענק למספוא הסוסים, ומבלי שיש בידם אמצעי קיום אחרים. בכך הפכו רוב האיכרים לתלויים תלות כמעט מוחלטת בפקידות.

בידי הפקידות הראשית היה כוח רב, והיא הרבתה להשתמש בו. לעתים קרובות היא גם התערבה בעניינים לא לה. איציות לפקידות, ואף ביקורת על התנהלותה, גררו סנקציות כמו צמצום מתן תמיכה או איסור על שימוש בשירותים שניתנו על ידי הברון במושבות. במקרים קיצוניים אף עשו הפקידים שימוש בשוטרים תורכיים כסיוע. מציאות זו יצרה תופעה של מקורבים ומלחכי פנכה ומאידך מרמור והתקוממות. לא הייתה מושבה אחת ממושבות הברון, שלא התרחשה בה מרידה כנגד הפקידות, כתוצאה מיחסים עכורים בין

56. סקלי, אורח החיים, עמ' 134-141.

57. אהרנסון, הברון, עמ' 293.

58. גלעד, הברון, עמ' 206.

הפקיד הממונה לבין חלק מן האיכרים, מסיבות שונות, אידיאולוגיות ואישיות כאחד. המרידות הסתיימו תמיד בסילוק הגורמים המתסיסים מבין האיכרים. לעתים הועבר אחר כך הפקיד למקום אחר כדי להרגיע את המצב, אולם ככלל גיבה הברון את פקידיו וראה בכל התארגנות כנגדם איום קיומי על מפעל ההתיישבות.⁵⁹

יפה הגדיר זאת בשנת תרמ"ז (1887) יוסף פיינברג, ממייסדי ראשון לציון ומי שהשיג מן הברון את תרומתו הראשונה לראשון לציון, ומאידך סולק אחר כך מראשון לציון באשמת ארגון המרד השני כנגד הפקידות כמושבה:

הברון הוא האיש היחידי המתעניין בהתיישבות חקלאית, הוא היחידי היכול לעמוד בהוצאותיה של התיישבות זו [...] המשמעת של הישוב החקלאי אינה יכולה להתקיים אלא אם הענין נמצא בידי אחד. האנשים אשר לא יוכלו לעמוד בה ילכו להם; יבואו אחרים, אשר יתנו את צוארם בעול המשמעת; מצבם הם יהיה קשה, אך בניהם יהיו מאושרים.⁶⁰

שתי פעולות בולטות שנעשו בשלהי שנות ה-80 דירדרו עוד יותר את מעמדם של האיכרים. לאחר המרידה בראשון לציון בשנת תרמ"ז הותנתה תמיכת הברון בחתימת האיכרים כמושבה על הגבלת חופש ההתארגנות שלהם ובחתימתם על הכרתם בבעלותו המוחלטת של הברון וקבלת אישור להעברת בעלות על קרקעות פרטיות לרשות הברון. פעולות אלו נועדו לקדם את ההתיישבות כגוף כללי ומאורגן, אך גרמו לתסיסה רבה. השלטת התקנות בראשון לציון, בעקרון ובקסטינה המתהווה, על ידי הפקיד הממונה עליהן, אלפונס בלוך, שהיה בולט בקשיחותו, הייתה כרוכה במאבק מר שכלל סנקציות כלכליות כבדות, גירוש תושבים סוררים ועימותים חריפים וחוסר אמון מתמשך.⁶¹

לתלות זו היו גם מחירים חברתיים קשים והיא פגעה במידה רבה במוטיבציה לעבודה יצרנית ויעילה. החיים "על חשבון הברון", ללא תלות למעשה בתפוקה, הביאו לניוון באשר למוסר העבודה.⁶²

יחד עם זה גם כאשר חלקו חובבי ציון על פעולות שונות של הברון ופקידיו, הם גיבו באופן כללי את הברון והתנגדו למרידות כנגדו, מחשש שמא יביאו לביטול תמיכתו של הברון במפעל ההתיישבותי, דבר שהיה גורם לקריסת מפעל זה.⁶³ יש לזכור שמצבה של

59. גלעדי, שם, עמ' 194-199.

60. טריואקס ושטיינמן, ספר מאה שנה, עמ' 481. מצוטט אצל קלנר, למען ציון, עמ' 174.

61. אהרנסון, הברון, עמ' 69-73, 177-179.

62. ראו להלן שער שישי, הע' 239.

63. גלעדי, הברון, עמ' 197.

תנועת חובבי ציון היה קשה. נדחתה בקשתם של חובבי ציון לקבלת רישיון ממשלתי לפעולתם ברוסיה וחל קפאון בפעולותיהם בארץ בעיקר בשל קשיים כלכליים, והאפשרות לקדם את ההתיישבות בארץ נראתה גם לחובבי ציון כתלויה בהכרח בפעילות הברון.⁶⁴ כמו-כן, גם חובבי ציון נוכחו כי גורמים לא רצויים והתנהלות קלוקלת הסתננו לא פעם למושבות, דבר שהביא גם אותם לנקיטת סנקציות וביקורת במושבות שתחת חסותם.⁶⁵ יש לזכור שהן לברון והן לחובבי ציון הייתה שאיפה מתמדת להעמיד את המושבות על בסיס כלכלי כזה שלא יצטרכו לתמיכה. התמיכה נתפסה תמיד כארעית וכזמנית עד שלב ההתבססות העצמית, אלא שזו בוששה מלהגיע.

התפתחויות כלכליות ומשקיות - משק המטעים

כאמור ניסו כל המושבות לבסס עצמן תחילה על משק הפלחה, אולם הקשיים שתוארו לעיל הביאו לחיפוש ענפים חקלאיים נוספים.

- ענף הגפן

במיוחד התפתח ענף הכרמים בתקופה זו במושבות. היוזמה הראשונה לנטיעת גפנים הייתה יוזמה פרטית-מקומית של חקלאים מראשון לציון. בשנת תרמ"ג (1882), מספר חודשים לאחר העלייה על הקרקע, החלו חלק מן המתישבים בראשון לציון לעבד את האדמה. ברוב השטח המעובד זרעו חיטה, שעורה ותפוחי אדמה, ולקראת הקיץ זרעו שומשום ואבטיחים. יכול השנה הראשונה היה דל ולא הספיק אפילו להוצאות הקיום. גם בעונה השנייה, שהייתה טובה יותר, צמח יכול דל שהספיק בקושי לשלושה חודשי מחייה. סיבה עיקרית לכך הייתה הקרקע החולית, שלא התאימה לגידולי תבואות. הוצע לטייב את הקרקע על ידי שימוש בזבל מבהמות הסביבה, אולם דמי ההובלה שלו מן הכפרים הסמוכים והכמות הקטנה שהובאה (3-4 עגלות ביום לעומת כ-200 הנצרכות לזיבול חלקות של 12 דונם) אילצו אותם לזנוח דרך זו.⁶⁶ מציאות עגומה זו הביאה כמה מתיישבים להחלטה לגדל גפנים, כפי שמצאו באדמות החול של הטמפלרים בשרונה וגם במקוה ישראל, בהן התקיימו כרמים מזה שנים. אישור מקצועי להחלטה זו ניתן בכסלו תרמ"ג על ידי גנן פקידות הברון שקבע לאחר בדיקות שאיכות הקרקע אמנם אינה טובה לגידול חיטה, אך אינה גרועה כפי שחשבו וניתן לגדל בה בהצלחה גידולים שונים, ובפרט את הגפן. במקביל הוחל בגידול גפנים, במתכונת מצומצמת, גם בפתח תקוה ובזכרון יעקב.

64. אהרנסון, הבארון, עמ' 73-74.

65. שם, עמ' 178.

66. אורן, הנסיונות, עמ' 10-11.

המעבר המשמעותי הראשון לגידול גפנים בראשון לציון היה בשנת תרמ"ה (1885). יכול הפלחה הדל של שנת תרמ"ד (1884) העלה בבירור שהקרקע החולית, שהיוותה את חלק הארי של המושבה, אינה מתאימה לגידול תבואות. בשנת תרמ"ה התעורר ויכוח בראשון לציון האם לפתח את ענף הפלחה על ידי הגדלת שטח הקרקע למידה שתתאים לגידול זה וזיכול מתאים של האדמות הקודמות, או להתמקד בגידולים אחרים ובפרט הגפן (הצעות אחרות שעלו היו: גידול כבשים או נטיעת שזיפים). נושא זה עלה לדין ציבורי ושותפו בו גם חובבי ציון ואנשי הברון. אחד הדוחפים למעבר לגידול גפנים היה מנשה מאירוביץ, איכר ואגרונום מראשון לציון, מעולי ביל"ו. לאחר המלצות גנני הברון הוחלט בפועל "להציל את הקולוניה ראשון לציון [...] מכליון חרוץ רק על ידי שתילת גפנים".⁶⁷ משנת תרמ"ה הוחלט על נטיעה מסודרת של גפנים בראשון לציון על ידי פקידות הברון, לשם עשיית יין. כיון שהתברר שהזנים המקומיים שניטעו אינם מוצלחים ליין, הוחלט להחליפם בזנים צרפתיים מזנים אדומים פשוטים שהיו במקוה ישראל: אספרט, ברגט, אליקנט, ובורדלו, אם כי במקביל היו שהמשיכו לגדל גם זנים מקומיים.

ההצלחה היחסית של ענף הגפן בראשון לציון דחפה גורמים שונים להרחיב את ענף הגפן במושבות בכלל, מתוך שקלול של כמה גורמים:

- א. טיב הקרקע הירוד בחלק מן המקומות התאים לגפנים יותר מלתבואה.
- ב. כרם, ככל מטע, מכניס יותר מתבואה, ולכך מתאים יותר לנחלות הקטנות.
- ג. את המס על מטעים ניתן היה לשלם בכסף ולא בעין. דבר שהפחית את האפשרות לסחיטות ועיוותים.
- ד. היה פחות חשש מגניבת היבולים על ידי פלאחים שכנים.

במהלך שנות ה-80 ובראשית שנות ה-90 נעשו שוב ושוב תחשיבי עלות, בידי גורמים שונים שרובם ככולם הגיעו למסקנה שמשק הכרמים יהיה משק רווחי.

חישובים אלו לקחו בחשבון בעיקר את:

- א. מחיר הקרקע.
- ב. עלות העיבוד ראשוני של הקרקע.
- ג. עלות השתילים.
- ד. כלי עבודה נדרשים.

67. דרויאנוב, כתבים, 1023, הע' 1; אהרנסון, הברון, עמ' 223-224.

ה. עלות עיבוד שוטף של הקרקע והעצים.

ו. עלות המזון לאנשים ולבהמות.

יש לעמוד מעט על המורכבות של עבודת הגפן והצרכים הייחודיים לה, אותם היה צריך לשקלל מבחינה כלכלית.

ראשית, לפני נטיעת הגפנים,⁶⁸ היה צריך להכשיר את האדמה באמצעות חפירה ידנית בעומק של כ-50 ס"מ (פעולה שנקראה בערבית: 'בחר') והוצאת שורשי עשבי הבר שגדלו בשטח והזיקו מאד לנטיעות, היבלית (אינג'יל) וחילף החולות (חילפה).⁶⁹

מעבר להכשרת הקרקע ולנטיעה עצמה היה צורך בטיפול מתמיד בנטיעות. מחזור העבודה השנתי בכרם כלל בדרך כלל:

1. זמירת הגפנים ולפי הצורך - הרכבתם - בחודשים טבת ושבת (ינואר). לעבודות אלה נדרשה עבודה מקצועית והיא נעשתה בידי פועלים מומחים.
2. זיבול הכרמים וחרישתם - לאחר הגשם הראשון נעשה זיבול וחריש ראשון.⁷⁰ באביב נעשה חריש נוסף או יותר.
3. עשיית גומות סביב הגפנים, וקיצוץ השורשים הדקים העליונים שצמחו בגזע ומזיקים להתפתחות העץ, בפרט בשנים הראשונות - באזור חודש שבט (ינואר).
4. ניכוש ידני של העשבים שבין הגפנים, בשלהי עונת הגשמים (מרץ - סוף אדר).
5. גיפור הגפנים, שנעשה כמה פעמים, להדברת מזיקים המופיעים על העלים.
6. הצבת שמירה מוגברת של שומרים קבועים, מגובים בשומרים רוכבים, בתקופת הבשלת הענבים בחודשים אב ואלול, כנגד גנבים ובעלי חיים.
7. בציר, בחדשי אב-אלול (אוגוסט), שהיווה את שיא העבודה בכרם והצריך ידיים עובדות רבות.

68. הנטיעה נעשתה בחורף (ינואר ותחילת פברואר), שכן האדמה הייתה רוויה אז במים.

69. ברזנר, כלכלת רחובות, עמ' 22; פריימן, ספר היובל, ב, עמ' 190. ראו גם חיסין, מסע, עמ' 137-138.

70. פוחצ'בסקי, מהתם להכא, עמ' 311, ציין בשנת תרע"ג, שתחילה נהגו "לפתח בתחילת החרף גומות סביב לגפנים, לאסוף בהן מים עד כמה שאפשר ואת החרישה דחו עד אחרי הזמירה". אחר כך עברו לשיטה אחרת של קשירת דליות הגפן כדי לאפשר מעבר למחרשה צרה לחרוש חרישה קלה מוקדמת, ולאחר הזמירה חרשו חריש עמוק יותר.

יהושע אייזנשטדט העריך בשנת תרנ"א (1891), לאור דברי 'מומחים ובקיאים' ממושבות יהודה, שההוצאה על עיבוד דונם כרם (225-300 גפנים, תלוי במרחק בין השורות) מגיעה ל-120 פרנק לשלש השנים הראשונות ו-10 פרנק מכאן ואילך.⁷¹

מושג על ההוצאות השוטפות ניתן לקבל מדיווח, מאוחר מעט, משנת תרנ"ה (1895) שציין הוצאות שנתיות שוטפות של כרם בן 80 דונם ובו 19,000 גפנים בסכום של 556 פרנק, לא כולל הוצאות על הרכבה שנדרשו באותה שנה (בעלות של 240 פרנק ל-6,000 גפנים), כדלהלן:⁷²

העבודות	עלות בפרנקים
חרישה שלוש פעמים	250
זיבול	40
אטימת שורות	40
עשיית גומות	25
ניקוי הכרם מעשביה	20
הרכבת פלפונים (סמוכות)	120
גיפור	25
רפיה לקשירה	6
50 סלי נצרים לבציר	30

הוצאות אלו לא כללו את ההוצאות הקשורות בבציר, כמו: שכר הבודרים וכן הוצאות על שכירת אמצעי הובלה לשינוע, שיכללו בכוא העת עשרות רבות של פועלים יהודים וערבים ועשרות רבות של גמלים ונהגיהם הערביים ועגלות רתומות לסוסים, במקומות מרוחקים מן היקב.⁷³ יתר על כן, הן לא כללו את ההוצאות הכרוכות בהקמת יקב, וודאי לא בקנה מידה מסחרי.

צריך עוד לציין שהשלב הראשון של גידול הגפנים לוהה בחוסר מקצועיות של האיכרים ושל מדריכיהם הצרפתים, וכן בחוסר שיטתיות בצורת הנטיעה ובטיפול בעצים.

71. ברזילי, המושבות, עמ' 9.

72. אל"ר, מיכל 1, מסמך 4, מסמך מ"ג בשבט תרנ"ה, בנוגע לכרם משפחה ברחובות. מצוטט גם אצל ברזנר, כלכלת רחובות, עמ' 6.

73. ברזנר, שם. אהרן מ' פריימן מראשון לציון העריך, בשנת תרס"ז (1907), את ההוצאות לדונם כרם (225 גפנים, במרחק 2 מטר בין הגפנים). בשלוש השנים הראשונות בכ-80 פרנק (לא כולל מחיר האדמה וגידור), וכ-17.5 פרנק מדי שנה (לא כולל שמירה, בציר, הובלה ליקב וסלים) (פריימן, ספר היובל, ב, עמ' 189-190).

כך למשל תיאר זאת, בשנת תרע"ג, מיכל זלמן פוחצ'בסקי, אחד מ-6 הצעירים מרוסיה שהוכשרו בזכרון יעקב כנגנים, והגיע לתפקד כנגן בראשון לציון בראשית שנת תרמ"ט:

הנוטעים הראשונים כידוע גששו כעורים קיר, לקחו מכל הבא לידם אם רק בשם גפן נקרא, ונטעו. אחדים לקחו מערבים השכנים, אחרים מחברון הביאו מינים מקומיים מעורבים, אשר רק לאכילה המה טובים ואופן הטפול בהם משונה, מפני שצריכים הם להיות נשענים על כלונסאות ונטועים במרחקים גדולים אחד מהשני, "והראשונים" לקחו מהם לדוגמא את כרמי מקוה ישראל הנטועים על פי נוסחה צרפתית - צפופים, עשו כמוהם ולא הצליחו, ומבלעדי זה לא התאימו המינים האלו למטרה העקרית - לתעשיית יין. אם כי אחדים הביאו לנטיעה זמורות ממקוה מהמינים הצרפתים, אבל גם פה לא עשו תושיה, כי המינים היו כל כך מעורבים בלי סדר, וכל כך שונים - לבן, שחור, אדום, מבכירים עם מעפילים, וגם ריחם היה משונה ממין למין, והכל יחד בערבוביה, עד שגם מאלה אי-אפשר היה להתחיל בתעשיית היין. [...] נוסף לכל זה כאמור, לא היה שום מורה לזמירה, וכל אחד זמר את כרמו לפי השיטה שברא בעצמו, היוצא מזה שקור לעשות ענבים ויעשו באושים.⁷⁴

פעמים רבות נטעו האיכרים בלי לבחון אם הקרקע מתאימה לגידול גפנים, הנטיעות לא ניטעו בקו ישר, בורות הנטיעה היו לעתים עמוקים מדי, ויש שניטעו שתי זמורות משני צדי הבור, לרוב לא מאותו הזן. פוחצ'בסקי ציין כי "המורים ששלח הנדיב, צרפתים מלידה, היו מאלה שגמרו חוק למודם בתור גננים של פרחים, עצי קישוט וגני נוי לאצילים, אבל את עבודת הגפן לא ידעו".⁷⁵ דבר זה הוביל לכך שחלק מן המתיישבים לא סמכו על הדרכת הפקידות ולא פעלו על פי עצתה.⁷⁶

מעבר לטעויות הללו, ליוו ספקות שונים את עבודות הגפן השונות במשך עשרות שנים וחלו בהן שינויים עם הזמן והניסיון, כמו: גובה הזמירה ואופן הזמירה הרצויים, תזמון החרישה ותדירותה הרצויים. מהו סוג האדמה האידיאלי לגידול גפנים, מהו אופן הזיבול הרצוי ועוד.⁷⁷

74. פוחצ'בסקי, מהתם להכא, עמ' 307.

75. שם.

76. אורן, הנסיונות, עמ' 15.

77. ראו פוחצ'בסקי, מהתם להכא, עמ' 311-312.

יש לציין שלמעשה בוששה הצלחתן של המושבות להגיע ליציבות כלכלית עד העשור השני של המאה ה-20. אולם, ההערכה במהלך שנות ה-80 וה-90 הייתה שמדובר בהשקעה כלכלית כדאית שתניב יכול מכניס לאחר שנים בודדות.

אחד הראשונים שערך חישובים מפורטים היה האגרונום מנשה מאירוביץ מראשון לציון, שדחף כאמור למעבר לגידול גפנים בראשון לציון. בשנת תרמ"ה (1855) הוא הציע לד"ר פינסקר לייסד מושבות שיתבססו על כרם ענבים שהוא "ידוע בכל העולם כאחד מענפי התעשייה הבטוחים ביותר".⁷⁸ בסיוע שליח חובבי ציון קלונימוס זאב ויסוצקי אף הפיץ מאירוביץ את תוכניתו בחוברת בשם 'עצה ותושיה' בין חובבי ציון ברוסיה. מאירוביץ ערך תחשיבים מפורטים וטען ש-30-35 דונם (יחד עם גן ירק ובית בשטח של כ-5 דונמים), יספיקו לכלכלת משפחה בינונית. כמה שנים אחר כך יציין מאירוביץ באופן דומה שנטיעת 5,000 גפנים למשפחה עשויה, כעבור חמש שנים, לכסות את ההשקעה וגם להניב כבר רווחים.⁷⁹ תחשיבים נוספים שנעשו על ידי גורמים שונים במהלך שנות ה-80 ובראשית ה-90, שביססו את דבריהם על הניסיון המצטבר, העלו שהכורמים יגיעו לרווח של לפחות 28 פרנק לדונם,⁸⁰ ואפילו לרווח של כ-40 פרנק לדונם, דבר שיאפשר הכנסה יפה מכ-50 דונם כרם למשפחה.⁸¹

בפועל, משנת תרמ"ו (1886) הורחב מטע הכרמים בצורה משמעותית בראשון לציון, ובמידה מתונה יותר גם במושבות נוספות, והועלו הצעות להרחבה משמעותית שלו בעונות הבאות במושבות הקיימות ובמושבות חדשות.⁸²

שלב חשוב בהרחבת ענף הגפן במושבות היה בקיץ תרמ"ז. ההצלחה היחסית של ענף הגפן בראשון לציון, שחגג אז את הבציר הראשון לאחר תום שנות הערלה, יחד עם העמקת פעילות הברון במושבות הביאו את הברון, שביקר בארץ באביב תרמ"ז ועמד מקרוב על מצבה החקלאי של ההתיישבות, לגיבוש מדיניות חקלאית מקיפה וכוללת, כשאחת ההחלטות המרכזיות שגיבש הברון הייתה להשתית חלק משמעותי מן הקרקעות במושבותיו על גידול גפנים לייצור יין, במקום על פלחה. החלטה זו הביאה לנטיעת מאות

78. מאירוביץ לד"ר פינסקר, ז' באדר תרמ"ה (22.2.1885) (כתבים, 553).

79. ברזנר, כלכלת רחובות, עמ' 4; בן-ארצי, עצה ותושיה, עמ' 276.

80. ראו אהרנסון, המושבות, עמ' 354, על פי נתוני חיסין, מסע, עמ' 146-147.

81. ראו ברזנר, כלכלת רחובות, עמ' 14. וראו עוד דברי שמואל (סמי) הוכברג מראשון לציון, במכתב למשפחתו מאייר תרמ"ט (מאי 1889), בו ציין כי כרם בן 50 דונם, שבו 20,000-25,000 גפנים, ממינים מובחרים, יוכל כבר בשנה הרביעית לפרנס ברווח משפחה אחת "וגם לעשות לה עשר ברכות הימים" (גרא, אדמה, עמ' 185).

82. אהרנסון, הברון, עמ' 225.

אלפי גפנים חדשות במושבות הברון ויצרה את התנאים שאפשרו הרחבה משמעותית של ענף הכרם גם במושבות חובבי ציון ולנטיעת עשרות אלפי גפנים במושבות אלו.

שלב משמעותי במיוחד בפיתוח ענף הגפן במושבות היה במחצית השנייה של שנת תרמ"ח. במצוות הברון הגיע לארץ באביב תרמ"ח (1888) ז'ראר ארמן, מומחה צרפתי בעל שם עולמי לגידול גפנים. ארמן נלווה לפקיד הראשי של הברון לענייני המושבות, אליהו שייד, בסיוורו השנתי במושבות. ארמן ערך בדיקות מדוקדקות באדמת ראשון לציון והגיע למסקנה שהאדמות טובות מאד לייצור גפנים ליין, מצבן של הגפנים שניטעו החל משנת תרמ"ד (1884) משובח מאד, וכי כרם בעל 5,000 זמורות גפנים יספיק ברווח לפרנסת משפחה שלמה. הוא אף דיבר על תחזיות אופטימיות של 1.5-2 פרנק לשנה מכל גפן.⁸³ הגנן הדגיש את החשיבות של נטיעה מסודרת של זנים מתאימים ליין, בניגוד לנטיעה מעורבת של זנים שונים, חלקם בלתימתאימים, כפי שנעשה עד כה.

חוות הדעת של ארמן התקבלה בהתלהבות על ידי הברון והוחל בהכנות להרחבת משק הגפן במושבות. ארמן תמך אמנם בגידול זנים צרפתיים פשוטים, בטענה שהניסיון שנצבר בגידול זנים אלו וההשקעה המועטה בגידול ובהרכבה שלהם מצדיקים פיתוח זנים אלו לצריכה המונית, אולם הברון קבע שיש לגדל זנים צרפתיים מובחרים. הוא סבר שלזנים אלו יהיה שוק גדול יותר וסבר שההשקעה הראשונית הגבוהה תכוסה בעתיד על ידי ההכנסות. לשם כך דאג ארמן לייבא ארצה זמורות גפן צרפתיות מעולות, מזנים שונים, כדי להרכיבן בגפני המושבות. בשל מחלת הפילוקסרה שעשתה שמות בגפנים בצרפת, הוחלט לייבא את השתילים הצרפתיים מכרמים שטיפח ארמן בקשמיר שבהודו. אלו הובאו ארצה בחורף תרמ"ט, הורבו באותה שנה בכמות גדולה במשתלה ביסוד המעלה, והורכבו על חלק מן הגפנים בכרמי הברון, בחורף תר"ן.⁸⁴

83. המליץ, כ"ט בסיון תרמ"ח (8.6.1888), עמ' 1211-1212; י"ג בתמוז תרמ"ח (22.6.1888), עמ' 1341; כ"ט בתמוז (8.7.1888), עמ' 1460; ד' בשבט תרמ"ט (9.1.1889), עמ' 2912; אהרנסון, הבארוך, עמ' 226. מקובל היה אז בראשון לציון שגפן אחת מניבה יכול ששווי 0.2 פרנק (ראו המליץ, ג' באב תרמ"ח (11.7.1888), עמ' 1492). הרב א"ל פרומקין מפתח תקוה ציין, בט"ז בשבט תרמ"ח, שעל פי ניסיונם רב השנים של הטמפלרים כל גפן מכניסה כחצי פרנק ויותר לשנה (המגיד, י"א באדר תרמ"ח (23.2.1888), עמ' 63) לקראת ביקורו של הרב מוהליבר בארץ, בשנת תר"ן, הציע הרב א"ל פרומקין שהרב מוהליבר יפגש גם עם הטמפלרים לדעת כמה תוכל בד גפן המושגח בזמירה והרכבה ויתר צורכיו לשאת אחרי משך שש או שבעה שנים, אם לא יענוהו כדבר הזה אשר בכחו למצער להוציא פרי ריוח מן חצי עד אחד פראנק מדי שנה" (סה"ל 1 951 01 V, מכתב 3).

84. מדובר היה בזני בורדו (קברנה סוביניון, קברנה פראנק, אלבק, ורדן) וסוטרן (סמיון, סוביניון). ראו פוחצ'בסקי, מהתם להכא, עמ' 213, 308; עבר-הדני, אגודת הכורמים, עמ' 40. בחודש שבט תר"ן נשלח פוחצ'בסקי מראשון לציון ליסוד המעלה להביא את הזמורות המורכות למושבות ביהודה. "הכורת עלה על

אלא שבנטיעת הגפנים לא היה די, שהרי מדובר היה בתעשיית יין, שרובו ייוצא לחו"ל. בשל כך אימץ הברון גם את המלצתם של ארמן, שמואל הירש ואליהו שייד, לבנות יקב. עקב כך הוחלט על חציבה מיידית של יקב בראשון לציון בעלות של כחצי מליון פרנק, שהחל להבנות בשלהי שנת תרמ"ט (1889).⁸⁵

כאמור גם פתח תקוה וגדרה, שלא חסו ישירות בצל הברון, החלו יותר ויותר להשקיע, משלהי שנות ה-80, בגידול גפנים. בפתח תקוה תקבל מגמה זו תאוצה עם מעבר כמה אלפי דונמים משטחה לרשות הברון, במהלך שנת תרמ"ח (1888). גם במקוה ישראל הורחב במהלך שנות ה-80 ענף הגפן, ובעוד שבשנת תרמ"א (1881) היו נטועים במקום כ-60 דונם כרם, הרי שבשנת תרמ"ח (1888), היו במקוה ישראל 340 דונם כרם, ובהם כ-200,000 גפנים. כן נבנה בתקופה זו יקב חדש במקום.⁸⁶ המעבר לגידול גפנים יעמוד גם בבסיס תוכניות להקמת מושבות חדשות. כך, המושבה העצמאית רחובות שתקום בשנת תר"ן (1890), תתבסס מראשיתה על גידול גפנים ליין, על פי התוכנית שהתווה מנשה מאירוביץ והניסיון שנצבר במושבות הברון.⁸⁷

- ענף ההדרים ועצים נוספים

באמצע המאה ה-19 הפך גידול פרי ההדר ובמיוחד תפוז ה'שמוטי' לענף יצוא מתפתח והולך בכלכלתה של ארץ ישראל. כיון שהתפוזים שימשו בעיקר ליצוא, הרי ששני גורמים עיקריים קבעו את מיקום הפרדסים: זמינות מי תהום וקרבה לחוף הים, מה שהוביל לגידול

ראשי הגפנים הרגילות, והרכבו בראשם מגפני היחוס" (פוחצ'בסקי, שם, עמ' 218, 309. וראו גם הדיווח מראש פנה, מניסן תר"ן (המליץ, כ"ט בסיון תר"ן (17.6.1890), עמ' 1).

85. ראו המליץ, י"ג בתמוז תרמ"ח (22.6.1888), עמ' 1341; עבר-הדני, שם; אהרנסון, הברון, עמ' 226. עד אמצע שנות ה-90 ישקיע הברון בשני היקבים המודרניים שהקים בראשון לציון (הוקם בשנת תר"ן, 1890) ובזכרון יעקב (הוקם בשנת תרנ"ב, 1892), סכום עצום של כשלושה מליון פרנק (ברזנר, כלכלת רחובות, עמ' 7-3).

86. עבר-הדני, שם, עמ' 37-38; אהרנסון, שם, עמ' 231.

87. אחד מבני זכרון יעקב הציע בשנת תרמ"ח לחובבי ציון ברומניה להקים מושבה בארץ, מבלי עזרת הנדיב, שתתבסס על מטעי כרמים, "כי ברכה בס לפי דברת הגנן הפריזי יותר משדי תבואה", וציין תוכנית מפורטת לפיה 20 משפחות בנות 5-6 נפשות כל אחת, שיביאו הון ראשוני של כ-10,000 פרנק "יוכלו לכוון מושבה ערוכה בכל", כאשר לאחר 4 שנים תוכל כל משפחה להרוויח כמה אלפי פרנקים לשנה בהתבסס על כרמים בלבד או עדיף על משק מעורב, שעיקרו גפנים (המליץ, ג' באב תרמ"ח (11.7.1888), עמ' 1492). ובשנת תר"ן (1890) תתגבש 'תכנית האלף' של חובבי ציון, שבבסיסה יעמוד הרעיון לרכוש קרקע על ידי חברים רבים שישלמו תשלומים שנתיים. בשנה הראשונה תירכש הקרקע ויינטעו מטעים על ידי הנהלה שתצא לארץ ותעסיק בנטיעה פועלים יהודים. לאחר 4-5 שנים, כאשר יתנו הגפנים את פריין, יעלו בעלי הקרקע לאדמתם ויהנו מיד מפרי השקעתם (ראו בן-ארצי, המושבה העברית, עמ' 24).

הדרים במיוחד באזור יפו.⁸⁸ בשנת תרמ"ה (1855) חלה התפתחות מסוימת בענף, בשל הכנסת שיטת אריזה חדשה, שיובאה מאירופה, אריזת הפרי בתיבות-עץ ומשלוח מסודר, שלא בתפוזות. עד שלהי שנות ה-90 שוק הפרי בעיקר דרך אלכסנדריה, כשההובלה נעשית על גבי גמלים. שוק זה ילך ויתפתח מאד רק לאחר שנת תרנ"ה (1895), כשייווצר קשר ישיר, באמצעות אניות קיטור, בין נמל יפו ובין השווקים העיקריים באנגליה. כמו-כן היה תלוי פיתוחו של הענף בהשקיה מרובה, שהתאפשרה בצורה משמעותית רק בסוף המאה ה-19, לאחר הכנסתם של מנועי שריפה ומסננים מתאימים שאפשרו שאיבת מים משמעותית.⁸⁹

מסיבות אלו, ערב שמיטת תרמ"ט, לא תפסה הפרדסנות מקום מרכזי, לא במושבות חובבי ציון ולא במושבות הברון. פקידות הברון גידלה הדרים בתקופה זו לניסיון בלבד. בראש פנה הוקמו בשנת תרמ"ו גן ומשתלה וניטעו בה גם הדרים. ערב השמיטה דובר על נטיעה ניסיונית גם בפתח תקוה, בשטח שקנה הברון.⁹⁰ רק בראשית שנות ה-90 החלה הפקידות לנטוע פרדסים בהיקף מצומצם.⁹¹ יחד עם זה כבר בתקופה זו ניקנו וניטעו מספר פרדסים באזור יפו, בעיקר על ידי כמה חקלאים פרטיים, והייתה צפייה הולכת וגוברת לפיתוחו של הענף באזור זה. בשנת תרמ"ד ניטע במשותף בראשון לציון פרדס ולידו נבנתה בריכה. היו בו תפוזים, לימונים ואתרוגים. בראשית שנת תרמ"ו הוא הורחב וניבנו תעלות להשקייתו ממי הבריכה.⁹² פרדסים בולטים יותר ניטעו, במהלך שנות ה-80, על ידי בני משפחת פלמן בסומייל שליד יפו, ב'אחוזת לחמן' שבפתח תקוה ובאחוזתו של ראובן לרר בוואדי חנין. זאת בנוסף לפרדסים שבמקוה ישראל.⁹³

שתילת פרדס ותחזוקו היו כרוכים בעלות לא קטנה, כשבנוסף, בניגוד לענף הגפן, כאן היה צריך לדאוג לכריית בארות מים, אם אלו לא היו בנמצא. בשנת תרנ"א (1891) פרסם אהרן ליב פלמן, "העובד בגידול גן ופרדס זה תשע שנה", את החוברת 'מעין גנים', ובה הדרכה מפורטת לטיפול בהדרים, בפרט תפוזים ולימונים, כיוון ש"לפי מצב ארצינו עתה יתרון גדול לבעל הגן על בעל שדה עושה יכול", וכי "לא נעלה הוא גם מהבינוני להיות בעל פרדס, אם רק ידע איך להתנהג בכל המנהגים והדינים דבר בעתו".⁹⁴ פלמן ציין כי

88. ראו לעיל שער שלישי, הע' 93.

89. גרא, אדמה, עמ' 128; קרלינסקי, פריחת ההדר, עמ' 61-63.

90. ראו להלן פרק שלושה עשר.

91. אהרנסון, הברון, עמ' 231-236.

92. פריימן, ספר היובל, א, עמ' 16, 22; אורן, הנסיונות, עמ' 148.

93. ראו להלן פרק עשרים ואחד.

94. פלמן, מעין גנים, עמ' 4.

שטח סטנדרטי של פרדס הוא 30 דונם, בשל התאמתו לתפוקת באר אחת. הוא הדגיש בחוברת את החשיבות של פעולות שונות לצורך טיפול מיטבי בפרדס,⁹⁵ ובכללן גם את החשיבות הכלכלית של זריעת ירקות בפרדס בחמש השנים הראשונות.⁹⁶ בסוף החוברת אף פירט המחבר תחשיב של הוצאות שבע השנים הראשונות:

— 29 —

500	כלכל האנטיליה דליו וכליו
750	הכרכה
800	התעלות
100	הסירה וגרר קציים מסביב
400	שני פרדים לכלכל הכלכל הליפות
1000	אווזה ואוצר מאכל להפרדים
450	אכל הפרדים
60	נמיעות ושתילים להנמיעה הראשונה
	נכוש עשבים ועים בשטח 4 דונם לשתול הנמיעות
160	בראשונה
60	פיצל קטן שכיר קיין להשקות המטעים והירקות ¹⁾
270	הוצאות כלתי ידועות מראש
5500	סה

השנה השנית.

450	אכל הפרדים
60	פיצל קטן
40	תקון הכלים והוצאות קטנות
550	סה

השנה השלישית.

נכוש עשבים מן 36 דונם 40 פראנק הדונם 1440

1) דן אסנס דרוש גם יביאציה לאמר: ששנה על העבודה ועל כל אשר יעשה בהביאציה. אכן בחמישה הענים שמגילין ירקות בכל הביאציה לוקח הביאציה שלש הירקות בשכרו ודי לו זקק ששנה הששית והלאה לוקח זאת שכרו במקף. ובשנה הראו שכרו גם שכרו בחשבון המוצאה.

— 30 —

שהיו הנמיעות באמצע התלם ישאו ילכו המים להחריצין ולא ישקו הנמיעות.

כלל יג.

חשבון הכסף הדרוש לטעת ביוארא.

ידידי הקורא! אחרי התהלכך אחרי ותקשיב אמרי עד כה. הגני יודע ומבין כך כי הנך מרא דחושבנא ורצונך לדעת כל הכסף הדרוש להנמיעות עד כי תתן הביאציה פריה. ומאחבתי את ארצנו וגם אותך בבואך להתנחל בארץ הגני למלא בקשתך זאת. והגני לפרוט לך החשבון טהשנה הראשונה עד השנה השביעית שנה בשנה כיד הידיעה הטובה עלי.

השנה הראשונה.

כאשר אמרנו, דרושה אדמה שלשים דונם לביאציה. ועוד עשרה דונם נדרשים למקום גדול ירקות. אחרי יגדלו האילנות וצלם לא יתן לגדל ירקות בינותם. ס"ה 40 דונם. פחיר הדונם (נחשוב במקח היותר זול) - כפי שנמכר עתה אדמת ידירע -) חמישה עשר פראנק, אמור טעתה:

600	40 דונם אדמה א 15 פראנק עילה
	חפיות הבאר במקום בינוני לא נבוה ולא נמוך
360	הרבה ותקינו

95. ועיקרם: ניכוש עשבי הבר; קיצוץ הענפים הקרובים לקרקע, בכלי מיוחד; סתימת גבים בחורף בעפר כדי שריבוי המים לא יגרום נזק; עידוד וריכוך האדמה בסוף החורף; חשיבות הרכבת זמורות תפוזים על כנות של חושחש בנות שנתיים ומעלה; גיזום ענפים ועלים בענף המורכב; ניכוש חוזר והעמקת הגומות; קיצוץ השרשים הקטנים העולים מסביב לגזע בעצים הצעירים וחשיבות גיזום ענפים יבשים בסוף החורף למניעת נזק באילן.

96. פלמן פירט את ירקות הקיץ וירקות החורף. הוא ציין שלאחר חמש שנים לא זורעים ירקות בפרדס בשל הצללה מענפי האילנות, ואז מייחדים שטח בצד הפרדס (כ-10 דונם) לגן ירק. פלמן ציין שהתשלום לאחראי הפרדס ("הבאריאציה") בחמש השנים הראשונות הוא במתן שליש מהירקות ורק מהשנה הששית הוא מקבל כסף בסך 500 פראנק. מכאן עולה שהרווח השנתי ברוטו מהירקות הגיע לסכום של כ-1,500 פראנק לשנה, וזאת בנוסף לכך שהירקות מונעים צמיחה של עשבי בר.

כיוון שעמדה על הפרק קנייה של 1,500 דונם "אדמה טובה גם לכרמים וגם לזרעים או לגנים" סמוך לראשון ציון, הציע הוכברג לבני משפחתו לקנות שם שטח של כמה עשרות דונמים ולשלב נטיעת כרם ופרדס.⁹⁸ בנוסף ניטעו בתקופה זו במושבות עצי פרי שונים, בפרט שקדים וזיתים.⁹⁹

יש לציין שעל אף המרכזיות שניתנה למטעים במושבות ובפרט לגפן, עדיין יועד רוב שטח המושבות, עד סוף המאה ה-19, לגידולי שדה ובעיקר לגידול תבואות. בכל אחת מן המושבות הוותיקות המשיכו לעסוק בגידולי השדה, ובחלק ניכר מהן היה רוב השטח המעובד זרוע. נוסף לכך גודלו במושבות - ירקות, בעיקר לתצרוכת עצמית. פקידות הברון עסקה גם כן בפיתוח גני ירק מרכזיים ליד מקורות מים, ובהרבה מושבות הוקצו שטחי שלחין ששימשו גם לגן ירק. ברבות מן המושבות היו גני ירק פרטיים ליד בתי המתיישבים ובהם מגוון של ירקות כמו: כישות, מלפפון, חזרת, לפת, כרוב, שום ובצל, בהם טיפלו בעיקר נשות האיכרים ובנותיהם. חריגה היא 'גינת דוד' בסומייל בה גידלו בני משפחת פלמן ירקות לשיווק ביפו.¹⁰⁰

מקומה החשוב של הפלחה לצד המטעים עולה למשל מדברים שכתב דוד יודילוביץ בשנת תר"ן (1890). הוא ציין כי בניהול מוצלח ניתן לבסס משק על גפנים, אך גם משק פלחה יכול להצליח בעיבוד מתאים. כך "אדמה שמנה כאדמת עקרון, דרך משל, יכולה להביא עד שמונה שערים גם בהעבדה כמנהג הערבים, ואין ספק שעלולה היא להביא פי שנים בהעבדה לפי תורת עבודת האדמה המושכלת ולא עוד אלא שגם אדמה רזה, כי ישימו אליה לב להשביחה לפי סדר התורה הזאת, עתידה לההפך לגן עדן, כאשר תחזינה עינינו בשדות שרונה, אשר לבני ההיכל כי נהיו מאדמת חול לשדי תרומות". הוא הציע שיהיו מושבות שיתבססו על כרמים ואחרות על מזרע, אולם קבע שטוב שאיכר המתבסס על תבואות גם יטע כרמים שיאפשרו לו קיום מעבר למחיה הבסיסית, ולהפך, שהכורם גם יזרע חלקת תבואה, שתספק לו מזון למשפחתו ומספוא לבהמותיו. בנוסף יגדלו האיכרים בהמות, עופות, דבורים וכדומה "באופן שלא יחסר ביתם בשר, דבש וחלב, כי לא על הלחם לבדו יחיה האדם".¹⁰¹

הגן לתת שכר טוב" (גרא, אדמה, עמ' 186). הוכברג הוסיף שם שאדמת גן יקרה אמנם מאדמת כרם אך הדבר מתקזז עם העלויות הכרוכות במטע כרם.
98. ראו שם שתי הצעות שהעלה: 40 דונם לפרדס ו-20 דונם כרם (8,000 גפנים) או 30 דונם פרדס ו-7.5 דונם כרם (3,000 גפנים).
99. אהרנסון, הבארון, 231-237.
100. שם, עמ' 242-244.
101. ממכתבו של דוד יודילוביץ לרב ישראל לוי מפריז, מיום כ"ב בכסלו תר"ן (15.12.1889) (דרויאנוב, מימים ראשונים, א, עמ' 53-55).

בסוגייה זו עסק באותה שנה גם הרב מוהליבר בעת ביקורו בארץ בראש משלחת של חובבי ציון, באייר-סיון תר"ן (1890). במכתב שכתב עם תום הביקור הוא ציין את המטרות שהציב לעצמו בביקורו:

מטרת נסיעתי לארץ הקדושה היתה - לידע על בורין את הדברים האלה:

(א) אם אפשר לאיש ישראל לחיות מעבודת האדמה בארץ הקדש הוא וביתו ואם אפשר לו לחיות מזריעת תבואה לבד או מוכרח לטעת כרמים ג"כ, או די לו בכרמים לבד, או אולי יותר טוב לזרוע ירקות ולנטוע פרדסים, היינו תאנים, זתים, רמונים, אתרוגים, פאמעראנצען [תפוזים], ואולי גם שושנים יקרים או עצי תות לגדל תולעת המשי?

(ב) כמה כסף צריכה משפחה שלמה עד שתכין די חיותה בבית ובשדה?

הרב מוהליבר ציין כי לאחר בדיקה מדוקדקת מתבררת הדרך להצלחה כלכלית במושבות:

אם יהיה למשפחה שלמה אדמה טובה ערך 200-250 דונם אדמת זריעה, יהיה ביכולתה לחיות מהאדמה כשיעבוד אדמתו בעצמו. אמנם טוב יותר שיטע ג"כ 40-50 דונם כרמים, אשר מזה יהיה לו בסוף ארבע שנים כעשרת אלפים ויותר גפנים, אשר יכניסו לו בשנה החמישית איזו מאות ר"כ [רובל-כסף] ובשנה הששית וכו' עוד יותר. אמנם אם יזרע ויטע ג"כ גן ירק ופרדס כשתהיה האדמה מוכשרת לגן ופרדס, היינו שיהיה סמוך לו באר ומתוכו חפירות נמשכות להגן והפרדס, אז יחיה בריוח בלי ספק, ברצות ה'. ובדבר נטיעת תותים ושושנים וכדומה, יתכן להיות כי ישאו הרבה שכר אבל צריכים אנו להמתין איזו שנים עד שנדע מה הורה הניסיון לאנשי הנדיב.

כשהוא מציין בסיפוק:

הקולוניות אשר תחת מחסה הנדיב [...] אין ספק בדבר כי בעוד איזה זמן, שנה או שנתיים או שלש שנים, יהיו הקולוניסטים לברכה בקרב הארץ, כי יחיו על אדמתם איש תחת גפנו בהשקט וריוח.¹⁰²

דברים דומים פרסם משה דוד שו"ב מראש פנה כמה חודשים אחר כך, כמענה ל"שאלות רבים":

102. סלוצקי, שיבת ציון (תרנ"ב), א, עמ' 7-16.

נסיון הקולוניסטים כבר הראה לדעת, כי האיש החפץ לפרנס את ביתו מעבודת אדמה צריך לעסוק בתבואה ובנטיעות ויותר בגפנים. ולזה נחוץ כעשרים הקטר (דעסיאטין) [=220 דונם] לתבואה וכחמשה [=55 דונם] לכרמים.¹⁰³

תפיסה זו עמדה למעשה ביסוד תוכניות הביסוס המקיפות של הברון, שהוכנו על ידו ועל ידי פקידיו, כבר בסוף שנות ה-80, ואשר הביאו בחשבון את המשך גידולי התבואות ושאר ענפי השדה, במקביל לפיתוח ענפי המטעים התעשייתיים, שמקומם אמנם הלך וגדל.

כך, ניקנו בשלהי שנות ה-80 אדמות בהקף ניכר: קסטינה (6,700 דונם), בת-שלמה (4,000-6,000 דונם) ושפיה (8,500 דונם) במטרה ליצור בהם משק מגוון שעיקרו גידול תבואות בנחלות של 200-250 דונם.¹⁰⁴ בשנת 1890 היו במושבות למעלה מ-10,000 דונם כרמים שהיוו כ-13% משטח המושבות וכ-27% מהשטח המעובד.¹⁰⁵ ענף גידולי השדה כלל בראשית שנות ה-90 למעלה מ-25,000 דונם. בשנת 1890 היו שדות המזרע הענף הכמעט יחידי בעקרון ובקסטינה. במושבות פתח תקוה, גדרה, יסוד המעלה, וראש פנה, הן היוו רוב מוחלט. בזכרון-יעקב ובבנותיה קרוב למחצית השטח המעובד. בראשון לציון כשביעית בלבד. ורק בוואדי חנין לא גודלו כנראה כלל גידולי שדה.¹⁰⁶

שטח המטעים שאינם גפנים הקיף בשנת תר"ן (1890) יותר מ-2,500 דונם שהיוו כ-3.5% מאדמת המושבות ולמעלה מרבע של סך-כל שטח הכרמים. שקדים היו נטועים אז בשטח של כ-920 דונם, זיתים 780 דונם, תות 480 דונם, הדריס 180 דונם ושאר המטעים 280 דונם.¹⁰⁷ בעשור הבא יגדל שטח המטעים באחוזים רבים, ולקראת סוף המאה ה-19 יקיפו הכרמים והמטעים במושבות מישור החוף והכרמל כמחצית מן השטחים המעובדים.¹⁰⁸

יש להוסיף שבשל חוסר ההכשרה החקלאי של רוב האיכרים, כמו גם בשל העדר ידע מקצועי על החקלאות המומלצת בארץ, השקיע הברון רבות גם בהדרכה ובניסויים. כמעט בכל מושבות הברון יוחדו חלקות מיוחדות לניסויים חקלאיים וכחממות לשתילים. היו

103. הצפירה, ג' באב תר"ן (20.7.1890), עמ' 636.

104. אהרנסון, הברון, עמ' 238-242; הנ"ל, מדיניות הקרקע, עמ' 90.

105. אהרנסון, הברון, עמ' 221-222, 231.

106. שם, עמ' 242.

107. שם, עמ' 237.

108. פוחצ'בסקי, מהתם להכא, עמ' 16.

אלו בעיקר משתלות וגני ירק שנסמכו למקורות מים. החלקות היו בקרקע שלא חולקה בין האיכרים או בקרקע שרכש הברון במיוחד לצורך זה. החל משלהי שנות ה-80 נעשו במושבות הברון השונות ניסיונות בהיקפים גדולים, לגידול תה, קפה, חיזון, בשמים, טבק, אפרסקים, הדסים, כותנה, קיקיון לשמן, תות למשי ועוד. כן הוקמו חלקות ניסוי לגידול עצי נוי: אקליפטוס, ברוש, קזוארינה ופיקוס, ועצי פרי שונים.¹⁰⁹ במשתלות נבחנה יכולת האקלום של הצמחים השונים והתאמת חלקם לגידול מסחרי ולעיבוד תעשייתי. שטחי המשתלות עובדו על ידי פקידות הברון בסיוע עשרות פועלים, שחלק גדול מהם היו יהודים עירוניים, בפרט בגליל.

לצורך הפיתוח החקלאי והמקצועי שלח הברון למושבות, לזמנים שונים, מומחים ויועצים רבים, חלקם מצרפת וחלקם מבני הארץ ומאלו שהוכשרו במקוה ישראל. כמו כן מימן הברון את הכשרתם של ששה צעירים יהודים מרוסיה. אלו נבחרו בשנת תרמ"ה (1885) על ידי חובבי ציון וקבלו הדרכה על ידי גנני הברון בזכרון יעקב ואחר כך בראש פנה, כדי להכשירם כגננים. בשלהי שנות ה-80 שימשו כמה מבני המושבות כעוזרי גננים וכמה מהם נשלחו לפריז להשתלמות מקצועית. בעקבות ביקורו בארץ. בשנת תרמ"ז (1887), יזם הברון הקמתו של בית ספר חקלאי בזכרון יעקב. לבית הספר התקבלו 60 צעירים במטרה להכשירם לחקלאות מעשית על ידי תוכנית לימודים שאמורה הייתה לשלב בין לימוד תיאורטי ועבודה מעשית. לתלמידים הובטחו קיצבה ודיור במשך שלוש שנות לימודיהם. חלק ניכר מ-36 בוגרי המוסד, מרביתם מקרב הפועלים החקלאיים במושבות וחלקם מבני האיכרים, עבדו אחר כך במושבות השונות.¹¹⁰

סיכום הפעילות החקלאית ערב השמיטה

החקלאות המסורתית בארץ הייתה בעיקרה קיומית ולא מסחרית. חקלאות זו אומצה תחילה בכל המושבות, אף שנעשו כבר מתחילה ניסיונות לשכלל אותה באמצעים מודרניים. בשלבים די מוקדמים הבינו רבים מן המתיישבים כי חקלאות על בסיס גידולי השדה, בשטחים המצומצמים שברשותם, לא תוכל לספק את צרכיהם ללא תמיכה. היו מי שניסו להטיף לחיים צנועים, כמעט כמו של הפלאח הערבי, אולם הגישה של כמה מבני המושבות ותומכיהם, כמו גם כבר של מייסדי מקוה ישראל וכן של הטמפלרים, פנתה אל השיווק והמטרה הייתה להשיג יכול שנייב רווח מעבר לצריכה העצמית. מי שעסק בכך בפועל היה בעיקר הברון רוטשילד. מומחיו של הברון חיפשו ענפי חקלאות מסחריים ובעיקר תעשייתיים, המתאימים לתנאי הארץ ופיתחו ענפים שמצאו בהם פוטנציאל כלכלי. בשנים הסמוכות לשמיטה התגברה ההנחה שענף הגפן טומן בחובו עתיד מבטיח

109. אהרנסון, הבארון, עמ' 77.

110. שם, עמ' 121-122.

ביותר והוא הלך ותפס פלח הולך וגדל בתשתית החקלאית-הכלכלית של המושבות. יחד עם זה לא נזנחו ענפים אחרים ובכללם גם גדולי השדה, שתפסו עדיין פלח נרחב ביותר. אלא שפיתוח החקלאות במושבות הן בשדה הפלחה והן במשק המטעים, טרם הוכיח את עצמו, ולא הייתה מושבה אחת שהצליחה להתקיים כלכלית בכוחות עצמה.¹¹¹ החקלאות במושבות, ערב השמיטה, לא הייתה רק בשלב דייהתחלתי אלא הייתה למעשה בשלב של ניסוי וטעייה. במסגרת ניסיון זה, היו הברון ופקידיו עסוקים ביבוא זרעים וזמורות להרכבה, בשליחת מומחים ומדריכים מצרפת, בהכשרת מדריכים חקלאים מקומיים, בעריכת ניסיונות מבוקרים בזנים, בשיטות עבודה ובציוד חקלאי, ביצירת מערכת של משתלות שסיפקו שתילים, ייחורים וזמורות, ונעשו כבר הכנות לפיתוח תעשיות חקלאיות שיתופו בפועל בעיקר משנת תר"ן (1890): יקבים לייבן בראשון לציון ובזכרון יעקב, בתי בד לשמן זית, מפעלים לזיקוק בושם מיסמין וגרניום, מטוויה למשי בראש פינה ותעשיות נלוות, דוגמת ייצור חביות יין. בעבודה זו הועסקו מאות שכירים, הן יהודים מן המושבות ומהערים והן ערבים בני המקום.¹¹²

111. ביטוי יפה לכך, אף לאחר השמיטה, ניתן למצוא במכתב שכתב הרב מוהליבר, לאחר ביקורו בארץ בשנת תר"ן. במכתבו הוא ציין שעל אף ההתקדמות המפליאה ביישוב הארץ כאשר "במשך שש שנים קמו מעפר ערים וכפרים, בארות ועדרים, השדות מלאים חטים ושעורים, ענבים וגפנים מכסים כל ההרים. ארבע עשרה קולוניות נתיסדו במשך זה ובם יעבדו יותר משלשת אלפים נפש מאחינו", אין המושבות יכולות כרגע לעמוד ברשות עצמן ללא תמיכה (סלוצקי, שיבת ציון (תרנ"ב), א, עמ' 13-14). גם הסופר אשר גינזברג (אחד-העם), שביקר בארץ בשנת תרנ"א (1891), ציין: "הנה כעשר קולוניות עומדות וקיימות זה שנים אחדות ולא אחת בהן עוד יכולה להתקיים בלי תמיכה. שקר בפי הבשורה שנתפרסמה בכתבי העת, כי באחת הקולוניות חדלו רבים לקבל תמיכה בשנה זו. בכל השתדלותי ודרישותי, לא זכיתי לראות אף איש אחד אשר יחיה רק מפרי אדמתו בלבד" (המליץ, כ' בסיון תרנ"א (26.6.1891), עמ' 2).
112. אביצור, החקלאות, עמ' 238-244; פוחצ'בסקי, מהתם להכא, עמ' 16.

דו"ח נתוני האוכלוסייה היהודית בארץ לשנת תרמ"ט (1889) ¹¹³			
הערות	נפשות	משפחות	היישוב
חקלאים	30	13	פקיעין
מגדלים הרבה זיתים	40	40	שפרעם
	70		סך הכל
11,000 ספרדים, 9,000 אשכנזים	20,000		ירושלים
500 ספרדים, 500 אשכנזים	1,000		חברון
	3,000		טבריה
1,300 ספרדים, 4,850 אשכנזים	6,150		צפת
ספרדים	900		חיפה
	120		עזה
ספרדים ואשכנזים	120		שכם
ספרדים	150		עכו
ספרדים	800	150	צידון
1,000 ספרדים 500 אשכנזים	1,500	1,500	יפו
	33,740		סך הכל
	412	69	פתח תקוה
	50	12	יהוד
	190	35	ראשון לציון
	30	11	נחלת ראובן (ואדי חנין)
	185	18	מזכרת בתיה
	87	15	גדרה
	515	86	זכרון יעקב
	178	32	ראש פנה
	65	15	יסוד המעלה
	50	5	קסטינה
	1,762	298	סך הכל
	כ-430		מקוה ישראל והתיישבות של בודדים
	כ-36,000		סך-הכל

113. קליין, מגדל צופים, עמ' 28-35. הספר פורסם בשנת תר"ץ (1889). את הנתונים מסר למחבר יהושע שטמפר מפתח תקוה.

דו"ח נתוני המושבות לשנת תרמ"ט (1889) ¹¹⁴								
שטח בדונמים	משפחות	נפשות	בתים	אורות	בהמות	עגלות	גפנים	עצי זית, תאנה, שקד ותפוז
14,084	69	412	41	26	335	30	350,000	3,000
160	12	50	11	2	108	2	2,000	200
6,600	35	190	30	30	96	20	2,000,000	10,000
1,500	11	30	10	5	42	5	25,000	8,000
5,500	18	185	18	18	127	181	-----	1,500
3,000	15	87	15	15	50	5	50,000	2,000
10,000	86	515	86	86	288	86	100,000	15,000
5,600	32	178	32	32	350	20	18,000	3,000
2,400	15	65	5	10	37	3	-----	-----
4,000	5	50	20	20	10	5	-----	----
52,844	298	1,762	268	244	1,443	357	2,545,000	42,700

114. שם. רוב הנתונים תואמים ככלל גם דיווחים נוספים משנים סמוכות, וראו בטבלת ההשוואה אצל אהרנסון, הבארוך, עמ' 288, לוח 10. השינויים הבולטים הם במספר הגפנים, כנראה בשל ההתפתחות המואצת בענף זה והקושי לספור במדויק את מספר השתילים הרב (ראו בפרט שם: פתח תקוה: 202,000; ראשון לציון: 800,000; ואדי חנין: 60,000; גדרה: 100,000).

נתונים מעוגלים וכלליים על יכולי המושבות בשנת תר"ן (1890) ¹¹⁵						
מס' היישובים	אוכלוסייה	סך השטח (בדונמים מטריים)	שטח חקלאי מעובד (בדונמים מטריים)			
			דגנים	כרמים	מטעים נוספים	
מושבות הברון	1,900	59,000	22,740	9,010	2,450	9
יישובים אחרים	¹¹⁶ 220	26,000	3,160	1,090	180	4
סך הכל	2,120	85,000	25,900	10,100	2,630	13
חלק הברון	90%	69%	88%	89%	93%	69%

115. הנתונים לקוחים מן הטבלה שערך אהרנסון, הבארון, עמ' 298, בפרט על פי נתוני גורביץ וגרין, שעובדו מנתוני יהושע אייזנשטרט, לשנת תרנ"א.
 116. כולל כ-130 אנשי מקוה ישראל.